

Rosenkranse i grave

Gravskikkens baggrund, datering og perspektiver

Af Hanne Dahlerup Koch

1. Indledning

"Jeg ser ingen af Eder nu længer udi denne klar Evangelii lyse Dag vanbruge sin ugudelige Psalterbaand, Rosenkrans, Himmeltrap, heller hvad man kalder det... Thi man vidst intet at sige af saadant Skarn og Djævlens Bedrageri, hverken før Kristus kom til Verden, og ej heller siden, udi tretten hundrede Aar, førend nu halvandet hundrede Aar siden, at nogle sorte Munke de funde der først paa og stigte en Alter udi deres Klosterkirke for deres Gerrigheds Skyld, den kaldte de Rosenkrans Alter, og en sort Munk ved Navn Broder Alanus skrev en Skarnsbog derom; og lode de male en Tavle om den løgnagtig Skærsilds Pine, hvor der laa nogen Sjæle og rakte en Psalterbaand op, og en Hob Engel fløj der ovenover og tog dem af Sjælene og førde dem hen op til Jomfru Maria, og hun førde dem til Jesum, og [han førde dem] hen til Gud Fader. Saa trappet de om med hverandre...

Vaar der en Pavesvend, en Munkedreng eller en Nonne-føg under Hoben, som jo vilde vanbruge sin Psalterbaand... saa bruge sig det heller hjemme udi sit eget Hus og inden sine egne Vægge, med al Dros og Ulykke, Amen!" hedder det i Peder Palladius visitatsbog fra 1541 om denne artikels emne, rosenkransen (fig. 1).¹

Palladius var Sjællands første protestantiske biskop, og som sådan forsøgte han at udrydde både menigmands vane med at bede rosenkransandagten og selve dens fysiske tilbehør, rosenkransen. Ovenstående citat er derfor en samtidig kilde om den folkelige opfattelse af rosenkransens betydning og om den store udbredelse, den havde fået.

I 1996 blev en del af Skælskør karmeliterklosters kirkegård udgravet. Klostret og kirkegården blev anlagt efter ca. 1400 og før 1423, ifølge en sekundær kilde i 1418. Klostret blev nedlagt i 1532, mens kirkegården var nedlagt senest 1562.² Udgravningen af kirkegården har derfor givet mulighed for specifikt at undersøge senmiddelalderlig gravskik. De samlede resultater af den arkæologiske og antropologiske bearbejdning af udgravningen er i øjeblikket under publicering.³ Et væsentligt resultat er påvisningen af den nære sammenhæng mellem den arkæologisk konstaterede gravskik og de religiøse forestillinger, som skildredes i samtidens religiøse litteratur. Som arkæolog indsamler og registrerer man de fysiske data om gravskikken, men tolkningen og den dybere forståelse af den kræver, at man inddrager mest mulig viden om tidens religiøse opfattelse. Gravskik bygger først og fremmest på irrationalisme, på troen om hvad der sker efter døden, og i mindre grad på rationalisme.

Et af de spændende træk ved gravskikken i Skælskør viste sig at være anvendelsen af rosenkranse som gravgaver. I 19 (måske 20) af de udgravede 381 grave lå perler fra en rosenkrans. For at forstå rosenkransens betydning som gravgave må man kende såvel de teologiske tanker bag rosenkransandagten som den folkelige forståelse heraf. Det var også nødvendigt at få nærmere kendskab til det danske kildemateriale

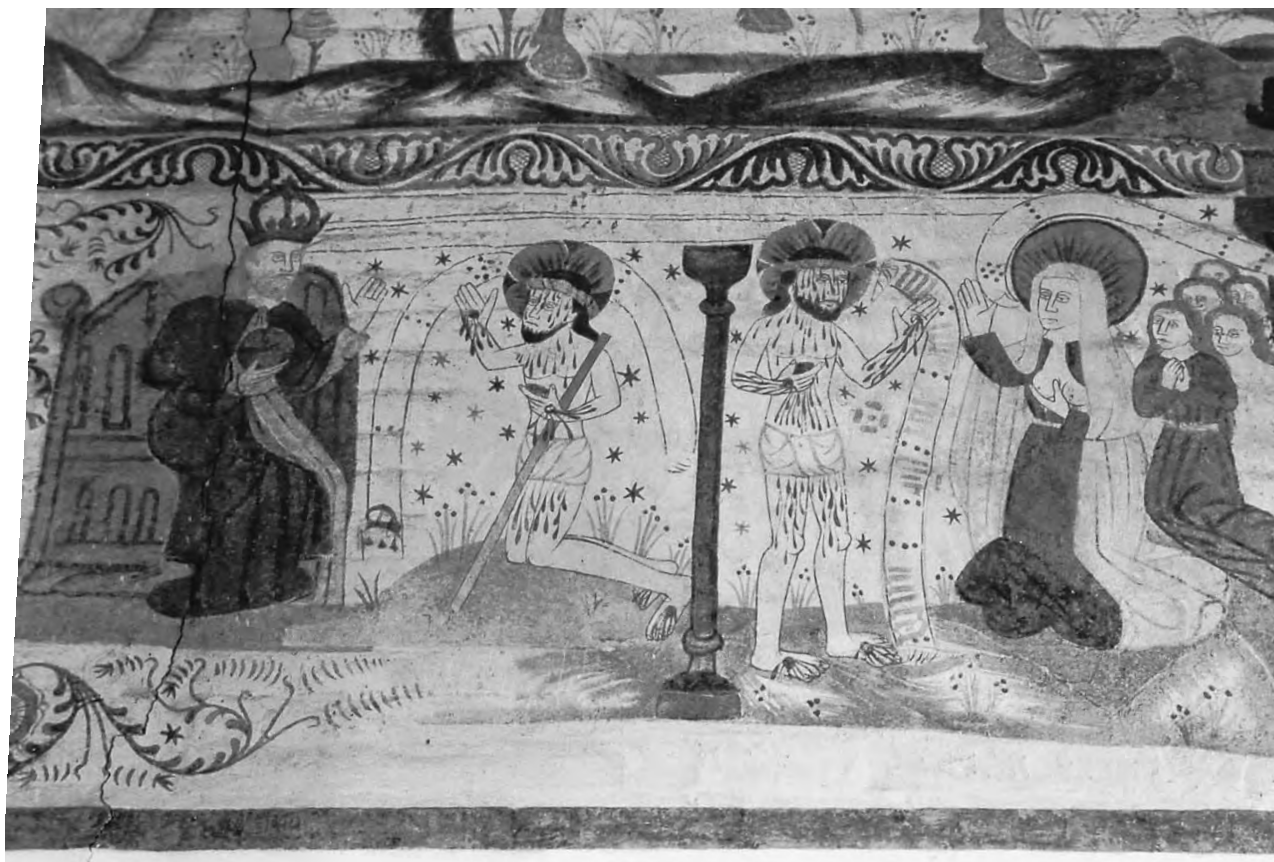

Fig. 1. I Fanebjerg Kirke på Møn er en malet "Himmeltrap". Trappen starter til højre, hvor en menneskeskare beder til Maria. Næste trin er Maria, som knæler i forbøn for menneskeheden foran den blødende Kristus (som udgød sit blod for menneskenes synders skyld). Til venstre lader Kristus forbønnen gå videre, idet han knæler for Gud. Det er sådanne "Himmeltrapper" Palladius omtaler. Kalkmaleri Fanebjerg Kirke o. 1500. Foto: Hanne Dahlerup Koch.

vedrørende rosenkranse og rosenkransandagten. Et problem, der også krævede nærmere undersøgelse, var dateringen af rosenkransgrave eller rettere grundlaget for den, specielt m.h.t. armstillingskronologien. Undersøgelsen viste sig at have vide perspektiver for hovedproblemet ved anvendelse af det

arkæologiske og antropologiske materiale fra middelalderkirkegårde nemlig spørgsmålet om, hvorvidt de gravlagte på den pågældende kirkegård har udgjort et repræsentativt udsnit af befolkningen. Det er resultaterne af dette arbejde, der er denne artikels emne. Som grundlag tjener dels en skildring af ro-

senkransandagtens historiske udvikling (herunder rosenkransbroderskaberne) med vægt på det danske materiale, dels en oversigt over rosenkranse fundet ved kirkegårdsudgravninger i Danmark, en oversigt som ikke tidligere er givet.

Det kan være vanskeligt videnskabeligt at beskæftige sig med forhold, der er en del af en levende tro – også i den nuværende katolske kirke har rosenkransandagten betydning (fig. 2). Det skal imidlertid understreges, at den senmiddelalderlige katolske kirke, hvor rosenkransandagten blev skabt, og som her vil blive omtalt, ikke må sættes lig med nutidens katolske kirke. Reformationen betød også ændringer indenfor den katolske kirke, og i nyere tid har 2. Vatikanerkoncil betydet ændringer. Man må heller ikke glemme, at kritikken af den senmiddelalderlige katolske kirke i allerhøjeste grad kom indefra, og at ikke alle dens kritikere valgte at forlade den. I omtalen af trosspørgsmål er i artiklen konsekvent valgt datid, selv om nogle af dem også i dag er en del af kristen tro i almindelighed eller den katolske tro i særdeleshed.

2. *Synd-Død-Skærsild-Aflad*

Indledningsvis skal gives en kort redegørelse for sammenhængen synd-død-skærsild-aflad, som datiden så den.⁴

Alle mennesker fødtes med arvesynden, der skyldtes Adams og Evas syndefald. Ved modtagelsen af dåbens sakramente rensedes man imidlertid fuldstændigt, og derfor ville alle, der døde som spæde, komme direkte i Himmerige, og det samme gjaldt børn under en vis alder.⁵ Men ellers var forholdet det, at man livet igennem begik synder, eller rettere ens sjæl gjorde det. Sjælen havde nemlig en fri vilje, og synder blev begået, når denne vilje var ond. Det

Fig. 2. Rosenkransalter i Sct. Paulus Kirke, Antwerpen 1500-tallet. Foto: Hanne Dahlerup Koch, juli 1999.

var djæveln – der lurede overalt – som forsøgte at lokke sjælen til at begå synder, og sommetider lykkedes djævlens forehavende. For ethvert kristent menneske drejede det sig derfor om at få bragt sin sjæl mest mulig syndfri gennem livet.

Fig. 3. Ved dødslejet kæmpes om sjælen. Imens sidder konen og hendes elsker med hænderne i pengebogen. Teksten lyder: Vord dig ej at han er død, men vi haver det guld så rød. Kalkmaleri fra 1500-tallets begyndelse. Vrå Kirke i Vendsyssel. Foto: Hanne Dahlerup Koch, april 2000.

Synder opdelttes teologisk i store synder, dvs. døds-synder, eller små synder, dvs. veniale (nådelige) synder. Dødsynder kunne kun slettes ved bodssakramentet, skriftemålet, og ved at man udførte de bodshandlinger, man da blev pålagt. De små synder kunne derimod slettes ved f.eks. bønner og almisser. Der fandtes imidlertid ikke faste regler for, hvornår en synd var stor eller lille. Havde viljen været ond nok, kunne selv en mindre synd blive en dødsynd, og små, men mange synder kunne blive til dødsynd, fordi de også viste en ond vilje.

Når man døde, var der tre steder, hvor sjælen kunne komme hen, alt efter hvordan dens syndstilstand var, når døden indtraf (fig. 3). Døde man i dødsynd, var man fortabt. Sjælen kom direkte i Helvede, og man skulle begraves i uviet jord. Derfor var angsten for den pludselige død stor, fordi den betød, at man ikke nåede at skrifte. Den anden yderlighed

Fig. 4. Ægtepar hver med en rosenkrans i hænderne på vej til skriftemål. Kalkmaleri Bregninge Kirke, Nordvestsjælland o.1460-80. Foto: Hanne Dahlerup Koch.

var, at sjælen kom direkte til Gud i Himmerige, fordi man var død syndfri. Den tredje mulighed var, at sjælen først måtte i skærsilden for at blive rensat for sin synd, inden den kunne komme i Himmerige. Skærsilden kom i anvendelse, hvis man ikke havde udført den bod, man var blevet pålagt ved skriftemålet, måske fordi skriftemålet var sket på dødslejet, så man ikke havde nået det, eller hvis man, mens man levede, ikke havde søgt nok bod for de mindre synder (fig. 4). Med andre ord kunne langt de fleste mennesker forvente, at deres sjæl skulle opholde sig i skærsilden. Hvor længe opholdet ville vare, var derimod uvist, men det hed sig, at en dag i skærsilden var som et år på jorden. Opholdet i skærsilden kunne imidlertid forkortes ved hjælp af aflad. Muligheden for aflad skyldtes kirkens skat af gode gerninger. Denne skat blev til stadighed vedligeholdet af de levende, ved at de udførte gode gerninger, som messer,

bønner og almisser. En god gerning udløste en aflad, der i reglen udgjorde et bestemt antal dage eller år.

Her kunne specielt klostrene være behjælpelige. Dels var deres egen virksomhed en del af de gode gerninger, dels skaffede man sig indtægter ved at tilbyde forskellige "religiøse varer". Jo flere år folk skulle opholde sig i skærsilden, jo flere "varer" kunne afsættes, og jo større blev klostrenes indtægter. Det betød, at der gik inflation i afladen. Særlig tiggermunkeklostrene skaffede sig indtægter ad denne vej. I et af de lutheranske kampskrifter, Malmøbogen, blev tiggermunkene bl.a. anklaget for, at de lærte folk *"retuiisshed oc salighed i faste, brøderskaff, rosen krantze, afflad, x stene, cappe, korss, wand oc iord"*,⁶ altså en opremsning af deres "vareudbud". Katolikkernes forkæmper, Poul Helgesen, lagde da heller ikke i sit modsvar til Malmøbogen skjul på, at tiggerklostrenes moralske habitus var i forfald, og at afladshandlen var en hovedårsag.⁷ Blandt varerne var, som det ses, rosenkranse, og en af de gode gerninger var at udføre rosenkransandagten.

3. Rosenkransen

Hvad er en rosenkrans?

Rosenkransen er i fysisk forstand en perlekrans, der er udformet, så den kan støtte hukommelsen, når man beder. Perlernes antal angiver antallet af bønner, og perlerne adskiller sig fra hinanden i form, størrelse, farve eller materiale, og dermed angives forskellige led i bønningen eller andagten. Perlerne kan f. eks. være af ben, rav, glas, jet, sølv, guld eller træ (fig. 5). Analyser af træperler viser, at de ofte er af rosentræ!⁸

Brugen af en perlekrans som praktisk hjælpemiddel ved bøn er ikke forbeholdt den katolske kirke, men kendes i andre religioner som buddhismen,

Fig. 5. Rosenkrans in situ. Kransen havde været anbragt omkring halsen, og kom derfor først til syne efterhånden som skelettets knogler blev taget op. Grav PA, Skælskør Karmeliterklosters kirkegård. Foto: Sorø Amts Museum, Arkæologisk Afdeling.

hinduismen og islam, og i de to sidstnævnte religioner længe før den anvendes i den kristne. Den anvendtes også i den katolske kirke, før rosenkransandagten blev skabt. Kransens udformning er bestemt af bønningen, den anvendes i. I middelalderen kunne rosenkransen have mange udformninger, ganske enkelt fordi den andagt, hvor den anvendtes, heller ikke fandtes i én bestemt udformning. Først 1569 fik rosenkransandagten stadfæstet sin udformning, og dermed fik rosenkransen sin faste form med 5x10 små perler (Ave Maria) adskilt af fem større (Pater noster)perler.

Hvorfor hedder den rosenkrans?

I samtiden skelnede man ikke mellem hvilken betegnelse, man brugte, *"psalterbånd, rosenkrans, himmeltrap eller hvad man kalder det"*, skrev således Palladius. Rosenkrans var det navn, der overlevede og stadig bru-

ges. Rosen har i kristendommen flere betydninger og allegorier. Den er bl.a. symbol på Maria og på såvel selve Kristus som på hans sår.⁹

4. Ave Maria-bønnens historiske udvikling

Bønnen Hil dig Maria (Ave Maria) gennemgik i løbet af middelalderen en udvikling, som afspejler ændringerne i Maria-dyrkelsen, og som også har betydning for rosenkransandagtens opståen og udvikling. Oprindeligt var bønningen sammensat af de to hilsener til Maria, englen Gabriels ved Bebudelsen og Elisabeths ved Besøgelsen, og lød i denne udgave på dansk: *"Hil dig Maria, du velsignede, Herren er med dig, velsignet er du blandt kvinder, og velsignet dit livs frugt"*. I 1200-1300-tallet tilføjedes navnet, Jesus, som afslutning på bønningen. I 1400-tallet tilføjedes et nyt led i bønningen. Ordlyden af dette led var skiftende, men indholdet det samme, nemlig en anrøbelse af Maria som menneskenes forbeder. Et eksempel fra Slesvig fra 1484 lyder *"Maria! Nådens moder, barmhjertighedens moder, skærm os for den onde og modtag os i dødens stund"*.¹⁰ Den endegyldige udformning af dette sidste led skete først efter reformationen, da paven i 1568 stadfæstede ordlyden, som i sin danske oversættelse lyder: *"Hellige Maria, Guds Moder, bed for os syndere nu og i vores dødstime. Amen."* Hvor bønningen oprindeligt havde været en hyldest til Maria, ændrede den dermed i 1400-tallet karakter til at blive en anrøbelse af Maria som menneskenes forbeder. Først med dette skifte får Ave Maria-bønningen særlig betydning i forbindelse med døden.

5. Rosenkransandagtens kendetegn

Rosenkransandagten består af to hoveddele: En udadvendt og en indadvendt. Det er denne sammensætning af en ud- og indadvendt del, der er det ka-

rakteristiske for andagten og ikke antallet af bønner. Den udadvendte del består i, at man mundtlig fremsiger en række bønner i en bestemt rækkefølge, bønner der dels er Ave Maria-bønningen, dels Pater Noster (Fadervor). Den indadvendte del består i, at man samtidig hermed gennemlever – mediterer over – mysterierne: Kristi liv i form af Marias glæder og sorger.

6. Rosenkransandagtens udvikling

Udviklingen frem til o. 1400

Rosenkransandagtens opståen er ikke fuldt klarlagt. Der er tale om en fascinerende og spændende historie, hvor flere teologiske tanker, religiøse skikke og praksiser ændres og efterhånden arbejdes sammen. Senest har den amerikanske forsker Anne Winston-Allen i 1997 givet en oversigt over den nuværende viden. Nedenstående skildring af hovedtrækkene i udviklingen bygger væsentligst på Winston-Allens arbejde.

Præsterne havde pligt til at lære menigheden Credo (den katolske trosbekendelse) og Pater Noster på modersmålet. I slutningen af 1100-tallet blev Ave Maria-bønningen tilføjet som grundlærdom.¹¹ Den mundtlige del af rosenkransandagten bygger dermed på de to bønner, som enhver kristen skulle kunne på sit eget modersmål og derfor var fortrolig med, en væsentlig grund til andagtens store udbredelse senere.

Fra 1100- og 1200-tallet kendes der eksempler på, at man et bestemt antal gange, helt op til 150, skulle fremsige Ave Maria. I bønnens daværende udformning var den som ovennævnt alene en hyldest til Maria, og tanken bag de mange gentagne Ave Mariaer var, at man glædede Maria ved at minde hende om undfangelsens glæde.¹² På samme tid skabtes en an-

den Maria-bøn, der var knyttet til fremførelsen af Davids 150 salmer fra Det gamle Testamente. Davids salmer (psalteren) var kernen i de gejstliges tidebønner, og ifølge benedictinerreglen, der er grundlaget for Vesteuropas klosterordner, skulle man daglig recitere salmerne efter en fast turnus, så man i løbet af en uge kom gennem dem alle.¹³ I den nyskabte Mariabøn tolkedes hver af Davids salmer som en henvisning til Kristus eller Maria, og gradvis blev alene disse tolkninger fremført i tre sæt af 50.¹⁴ I denne Maria-andagt eller Mariapsalter (pga. sammenhængen med Davids salmer) anvendtes hverken Pater Noster eller Ave Maria-bønner, og i stedet må den ses som noget af kimen til den meditative del, mysteriedelen, af rosenkransandagten.¹⁵ Inddragelsen af Davids salmer var vigtig af en anden grund, fordi der derved skete en sammenkobling med klosterlivets tidebønner, og dette forhold fik betydning for den popularitet, rosenkransandagten siden fik.

Men endnu eksisterede ikke en andagt, hvor de to bønner Pater Noster og Ave Maria var sat sammen eller var sat sammen med Mariaandagter, der byggede på Kristi og Marias liv, dvs. indeholdt den meditative del i den senere rosenkransandagt.

Det hidtil tidligst kendte eksempel på en andagt, der indeholder en meditativ del, er et manuskript fra o. 1300 fra cisterciensernonneklostret St. Thomas ved Kyll, ca. 40 km fra Trier. Manuskriptet blev først fundet i 1977, og indtil da mente man, at denne form for andagt med et meditativt indhold først kom i 1400-tallet. Samtidig har den hidtidige forskning i andagtens historie været koncentreret omkring latinske udgaver, selv om netop den form for fromhed, andagten udtrykker, kan tyde på, at den er begyndt som bønner på modersmålet. Det er derfor Winston Allens opfattelse, at man ikke kan udelukke, at der vil

kunne findes andre ukendte og ældre manuskripter med en sådan andagt på modersmålet.¹⁶

Udvikling i 1400-tallet og observantbevægelsen

Trods Kyll-manuskriptet og andre mulige – men endnu ukendte – tidlige manuskripter med lignende andagter, kan der dog næppe rejses tvivl om, at andagtens store udbredelse kommer i 1400-tallet, og at denne udvikling er tæt forbundet med den såkaldte observantbevægelse. Bevægelsens mål var at reformere klosterlivet, så det blev i overensstemmelse med de oprindelige idealer.

Observantbevægelsen begyndte i Italien i 1300-tallet og kom o. 1400 til de tysksprogede områder og i 1460'erne til Norden. Den blev ivrigt støttet af kong Christiern 1 og siden af kong Hans og dronning Christine, og i Danmark blev det denne dronnings yndlingsorden, franciskanerordenen, som først og fremmest blev reformeret af observanterne. Samtlige ordenens danske klostre blev omfattet af reformen, og det første var Odense Gråbrødrekloster i 1469.

Som forbillede for observantbevægelsen tjente karteuserordenen, der som en af de få klosterordner endnu i 1400-tallet havde bevaret de oprindelige klosterideal. Det er inden for denne orden, de næste holdepunkter for rosenkransandagtens udvikling findes. Det ene punkt er, at de to bønner, Ave Maria og Pater Noster, sammensættes efter en bestemt rækkefølge, hvor hver af dem gentages henholdsvis 150 og 15 gange. Dette skete vistnok o. 1400, og skyldtes formentlig Heinrich af Kalkar, der var visitorator i karteuserordenen.¹⁷ Det andet punkt er indføjelser af mysterierne i en Maria-andagt. Indenfor karteuserordenen havde der udviklet sig en andagt, hvor der til Ave Maria-bønner var føjet et mysterium. I alt bestod andagten af 50 mysterier, hvor

de ni vedrørte Marias liv, alle de øvrige Kristi liv.¹⁸ Det er denne andagt – der altså ikke indeholder Pater Noster – som en munk i karteuserordenens kloster i Trier, Dominikus Prutenus,¹⁹ nedskrev i 1458, og som han og andre ordensbrødre spredte ved hjælp af mere end 1000 afskrifter.²⁰ Dominikus understregede forskellen på den gamle version af andagten, hvor man blot gentog Ave Maria et antal gange, og den nye, hvor Kristi liv berettedes. Tanken bag den nye version var at bede til Maria som menneskehedens forbeder, samtidig med at selve det at udføre andagten var en del af de gode gerninger, hvormed man kunne prøve at undgå fortabelsen. Den nye version var som *”et bånd der binder alle ens gode gerninger sammen i et bundt, så de kan blive placeret i Jomfruens hænder og præsenteres af hende for Gud”*.²¹ Her beskrives den opfattelse af rosenkransandagten, som – med rosenkransen som det fysiske udtryk for båndet med de gode gerninger – blev den almindelige folkelige, og som på næsten samme måde siden blev beskrevet af Peder Palladius. Karteuserordenens nye Maria-andagt var imidlertid ikke egnet til at blive udbredt blandt lægfolk, fordi de 50 forskellige mysteriebønner var vanskelige at huske udenad.

Den folkelige udbredelse kom først, da observanter med tilknytning til dominikanerordenen, sortebrødrene, så at sige overtog den. Da ændredes andagtens udvikling til gengæld markant i retning mod folkelig popularitet. Det var dominikaneren Alanus de Rupe (som Palladius også nævnede), der satte gang i denne udvikling, da han o. 1470 i Douai i Flandern dannede det første rosenkransbroderskab (selv afviste han dog navnet rosenkrans om andagten og broderskabet). Alanus hævdede, at både andagten og broderskabet daterede sig helt tilbage til Marias egen levetid, og at jomfru Maria selv havde vist sig for

ham og befalet ham at genoplive dem i de former, hun havde lært dominikanerordenens stifter, den hellige Dominikus. Sammenkædningen af dominikanerordenens stifter med rosenkransandagten kan ikke føres længere tilbage end til Alanus. Han kan have misforstået en oplysning hos Dominikus, eller han har bevidst forsøgt at forbinde sin egen ordens stifter med andagten, for dermed at skaffe ordenen ”et produkt”, der kunne afsættes til lægfolk (og derved skaffe indtægter).²² Alanus inddelte de 150 Ave Maria i 3 sæt af 50 og knyttede til hver af dem en række mysterier. Den første var forudsigelserne om Jesu fødsel, den anden fortællingen om hans barndom og den tredje lidelseshistorien. Han anbefalede desuden, at man bad Pater Noster 15 gange. En fast form for andagten angav han imidlertid ikke, tværtom er der i hans skrifter, hvoraf Apologien fra 1475 er den kendteste, angivet forskellige udformninger.

Det blev i stedet andre, specielt Michael Francisci, som i to skrifter fra 1476 og 1480 fortolkede Alanus’ tanker og gav andagten den praktiske udformning, der gjorde den anvendelig for en større kreds. Efterhånden blev andagtens form skabt, så den kom til at bestå af 150 Ave Mariaer, der blev opdelt i 3×50 og hvert af disse tre sæt igen opdelt i 5×10 (fem deka-der). Til hvert sæt hørte en række mysterier, den første Marias jordiske glæder (Jesu fødsel og barndom), den anden Marias smerter (lidelseshistorien) og den tredje Marias himmelske glæder. Hver af disse tre mysterierækker indeholdt fem mysterier, svarende til de fem dekader, kransen var inddelt i. Hver dekade var adskilt af et Pater Noster, som bl.a. kunne ses som et symbol på Jesu sår. Det betød, at man ved at bede en andagt hver dag, i løbet af et år havde bedt 5475 Pater Noster, eller netop det antal sår, Kristus havde fået ifølge Sct. Bernard.²³ Antallet 15 svarede også til

de 15 korsvejstationer, man da inddelte passionen i.²⁴ I det hele taget var man i senmiddelalderen optaget af sådanne former for talmagi og -symbolik. Som nævnt stadfæstede paven i 1569 rosenkransens udformning med de 15 Kristus-mysterier. Fra bønnebøger, også danske, fra tiden mellem 1475 og 1550 kendes rosenkransandagter med varierende antal mysterier fra 200 til 5. Kendetegnet for andagten er ikke antallet, men dens sammensætning af et antal Ave Mariaer og Pater Noster-bønner, som kunne bedes højt, og så et antal mysterier fra Kristi og Marias liv, som man samtidig mediterede over.

Derved endte andagtens udvikling i middelalderen. Den var blevet en indadvendt andagt og en andagt, hvor man anrøbede Maria om hjælp til frelse, om at Maria ville gå i forbøn for en. Den var dermed også blevet knyttet til døden. Selve rosenkransen, perlekransen, var blevet et bevis på, at man tilhørte det store fællesskab, måske endda et broderskab, der bad rosenkransandagten, og den var blevet et synligt bevis på ejerens gode gerninger, som kunne fremvises for Maria og af hende for Gud.

7. Rosenkransbroderskaberne

Det første stiftedes som nævnt af Alanus o. 1470 i Flandern, men det blev snart kun et af mange. Det meste kendte er det, der i 1475 stiftedes i Köln, og som allerede det første år fik 5000 medlemmer og syv år senere havde 100.000 medlemmer.²⁵ Det store medlemsantal afspejlede, at der – som nedenfor omtalt – ingen begrænsninger var for, hvem der kunne optages. Fra Danmark har vi med sikkerhed kendskab til et rosenkransbroderskab i Slesvig, stiftet 1481 og statutterne stadfæstet 1484, og et ved Sct. Albani kirke i Odense, som i 1496 fik stadfæstet sine statutter, mens dets alter allerede var indviet fire år tidligere.²⁶ Særlig

Fig. 6. Rosenkrans fundet i en grav på Sct. Albani kirkegård i Odense. Den døde har utvivlsomt været medlem af kirkens rosenkransbroderskab. Af kransen var 41 perler af bronze bevaret. Efter Arentoft 1985 s. 50.

interessant er Albanibroderskabet, fordi præsten ved Sct. Albani Kirke, Herr Michael Nielsen, på Dronning Christines initiativ, samme år som broderskabets statutter stadfæstedes, forfattede "Expositio pulcherrima super rosario beate marie virginis" (En skøn udlægning af den salige Jomfru Marias rosenkrans). Trods den latinske titel er det et rimværk skrevet på dansk. Det er baseret på Alanus de Rupes værk Apologien, men Hr. Michael forholder sig meget frit til forlægget. Først i 1514-15, efter Hr. Michaels død, blev det trykt sammen med to andre værker af ham (fig. 6).²⁷

Formålet med broderskaberne var, at man som medlem ikke kun opnåede aflad ved de rosenkransandagter, man selv udførte, men også fik del i den aflad, de øvrige medlemmer opnåede. Delagtigheden i den opsamlede aflad gjaldt ikke kun den, som var opsamlet i det broderskab, man selv tilhørte, men i samt-

lige broderskaber. I Slesvigbroderskabets statutter angives således, at medlemmet bliver delagtig i alle kristenhedens gode gerninger, og specifikt angives, at når man læser Marie psalter, bliver man delagtig i bønnerne fra alle dem, der den dag beder Maria psalter.²⁸ Som medlem af et rosenkransbroderskab var man også sikker på, at der blev bedt for en efter døden. Mens man levede, kunne man ved at bede og gøre andre gode gerninger selv gøre noget for, at ens ophold i skærsilden blev kortest muligt, men efter døden var man overladt til andres forbøn. Fremfor kun at stole på ens egne slægtninge og venner, var det en bedre sikring at være medlem af et broderskab. Egentlig er der altså tale om en form for forsikring: manglede man selv nok aflad, kunne man håbe på, at nogle af de andre medlemmer havde overskud, og omvendt kunne man forsøge at samle et overskud sammen. Med dette sidste var det naturligt, at man også ønskede at kunne optage afdøde i broderskaberne, således at de kunne få del i overskydende aflad og dermed hjælp i skærsilden. Det blev tilladt i 1476, ligesom man kunne lade folk blive optaget uden deres eget vidende. Der blev kort og godt ingen begrænsninger for, hvem der kunne optages. Det kunne være gejstlige og lægfolk, mænd og kvinder, voksne og børn, rige og fattige, levende og døde. Jo flere medlemmer, jo flere bønner dvs. gode gerninger, jo mere aflad. Man havde derfor også blik for de menneskelige svagheder, så kravene, medlemmerne skulle opfylde, ikke blev sat højere, end at alle kunne være med. I Slesvigbroderskabets statutter bestemtes det således, at medlemmet ved optagelsen skulle have som forsæt hver dag at ville bede Maria psalter. Derimod skulle han ikke love det, for så var han forpligtiget til at gøre det, og forsømte han det derefter, havde han begået dødssynd. På et moderne menneske virker denne skelnen mellem "at love" og "at have som forsæt" gan-

ske sympatisk(!). Samtidig er bestemmelsen et eksempel på, hvordan man i praksis anvendte (og omgik) begrebet dødssynd.²⁹

Dominikanerordenens betydning for rosenkransbroderskaberne styrkedes yderligere ved, at ordenen gav medlemmerne af broderskaberne del i den aflad, som dominikanerne optjente ved deres virke og ved de messer, som de afholdt særlig for rosenkransbroderskaberne.

8. *Rosenkransandagten og aflad*

En af de gode gerninger, hvormed man kunne opnå aflad, var at udføre rosenkransandagten. Herr Michael indledte således sit værk om rosenkransen med netop en omtale af den aflad, man kunne opnå. Et uddrag heraf lyder:

*"...et Broderskab holde foruden Men
i Verden over alle Lande:
først udi Kølñ den mægtige Stad,
Paver de gav dertil Aflad,
den ene og saa den anden.*

*Thi skulle vi alle følge den Sæd,
Aflad den tørve vi alle ved,
Afløsning af vore Synder.
Tager det ved og holder det fast
eders Psalter at læse foruden Last,
som jeg herefter kynder.*

*Sa fange I den aflad til Løn,
som Paver have givet til samme Bøn,
om I det troligen gøre,
udaf stor Pine i Skæresild
for det I have nu faret vild,
som I skulle her nu høre."*

Her følger 16 vers, hvor der redegøres for den aflad, hver enkelt pave havde givet, og for den aflad der var knyttet til enkeltdele af andagten. Eksempelvis fik man 50 dages aflad for hver Ave Mariabøn. Som afslutning summeres afladen op til

*"Femten Aar og tredive Dage,
dette ere ganske store Gave,
Gud unde os dem at nyde."*

Som det fremgår, kan rosenkransens popularitet ses i lyset af, at den tilhørende aflad hurtig akkumuleredes.³⁰ På denne måde blev de oprindelige tanker om en from indadvendt meditativ bøn efterhånden trængt i baggrunden, og rosenkransdyrkelsen blev en af anstødsstenene for kirkens reformatorer.

9. Imitation af klosterlivet

Rosenkransens popularitet skal imidlertid ikke reduceres til kun at skyldes den store aflad, den gav. Det ideelle liv for et kristent menneske var klosterlivet. Som munk eller nonne var man helt frigjort fra verden og alle dens forpligtigelser og bekymringer. Man kunne koncentrere sig fuldstændig om at bede, afholde messe og udføre andre gode gerninger, så Kirkens skat kunne vedligeholdes og forøges. Lægfolk levede derimod i verden og kunne ikke slippe dagligdagens gerninger og bekymringer. Men rosenkranspsalteret og rosenkransbroderskaberne betød en mulighed for, at man som lægmand/-kvinde alligevel kunne være en del af klosterlivet. Det skyldtes Psalterens sammenhæng med tidebønnerne, i form af Davids 150 salmer, og det forhold, at dominikanerordenen lod broderskabernes medlemmer få del i denne ordens fortjenester. Det var altså derved muligt at være en del af det ideelle kristne liv, klosterli-

vet, uden at forlade det verdslige. Denne mulighed for at leve et klosterliv i verden var medvirkende til, at rosenkransenandagten vandt frem. Kravene, der blev stillet, når andagten skulle udføres, var derfor også så moderate, at de var vanskelige at overtræde. Herr Michael angiver dem bl. a. således:

*"Han maa och læsses allæ tidæ,
huad helder tid løstær at aghæ eller ridæ,
eller staa, eller gaa til lighæ.
Thw maat och delæ hanum som thu wilt,
swo at bønen bliffuer ey forspilt,
lad hwghen ey tæden wighæ".³¹*

Det var altså ifølge Herr Michael ikke muligt at bruge manglende tid som undskyldning for ikke at udføre andagten.

10. Rosenkransen som amulet

Rosenkransenandagten var en anråbelse af Jomfru Maria om at gå i forbøn for menneskene, og udførelsen af den en måde at øve bod på for sine egne synder. Man søgte Marias beskyttelse og hjælp mod djævlens stadige forsøg på at lokke sjælen til at synde. Det førte til, at selve rosenkransen, perlekransen, blev tillagt en amuletvirkning. Således hedder det hos Herr Michael:

*"Vilt du have Fryd i Himmeriges Ære,
denne Psalter skalt du hos dig bære.*

*Gem dette Baand og bliv med Fred,
som tørft Vor Frues Venskab ved.*

*Dette Baand det skalt du bære,
vilt du med Jomfru Maria være.*

*Bær dette Baand alt paa din Haand,
da gemmer Maria dit Liv og Aand.*

*Vilt du være gemt fra Djævelsens Svig,
da bær dette Baand altid hos dig.*

*Om Djævelen skal dig ikke svige,
lad dette Baand ej fra dig vige.*

*Bær dette Baand alt om din Arm,
da gemmer det dig fra Synd og Harm.*

*Med dette Baand tjen Marie Mø,
da hjælper hun dig, naar du skalt dø.*

*Hav dette Baand og gem det vel,
da gemmer Maria baade Liv og Sjæl.*

*Bær dette Baand for Marie Skyld,
da vorder hun dig baade blid og huld.*

*Vilt du have Gavn til Liv og Sjæl,
da gem vor Frues Psaltere vel.”³²*

Som det ses, lægges der vægt på, at man havde rosenkransen på sig i dødsøjeblikket. Derfor havde nogle den om halsen, når de sov, så de også var sikrede, hvis døden indtraf under søvnen – samtidig betød dens amuletværdi, at den kunne beskytte den sovende mod netop denne død. Selve kransens udformning var i den sammenhæng praktisk, fordi den både kunne anbringes som halsbånd og som arm-bånd. Det var også tilladt, at anbringe den i bæltet, der i datiden gjorde det ud for lommer. Dog så man sig i Nürnberg nødsaget til at understrege, at det ikke var ligegyldigt, hvordan man behandlede rosenkran-

Fig. 7. Jesusbarnet med en rosenkrans om halsen. Kalkmaleri o. 1475. Brunnby Kirke i Skåne. Foto: Hanne Dahlerup Koch, august 2000.

sen (og dermed symbolet på Jomfruen), for nok måtte man have den i bæltet, men ikke ”uber den ars” (ordret oversat: over røven) (fig. 7-8).³³ Rosenkransen blev i sig selv et bevis på de fromme gerninger, man havde udført, den aflad man havde samlet sammen. Denne meget direkte opfattelse af rosenkransen var den, Peder Palladius skildrede i sin omtale af altertavler med ”den løgnagtige Skærsilds Pine” som motiv. Derfor var det vigtigt, at man havde rosenkransen på sig ved døden, og at man fik den med i graven.

11. Rosenkransandagten og billeder

Rosenkransandagten var ikke kun forbeholdt dem, der kunne læse. Den vidtfavnende medlemskreds, som broderskaberne havde, viser, at den nåede ud til alle samfundslag. Et vigtigt middel hertil var billeder (jfr. Palladius’ omtale af altertavler) og det talte ord. Bloktrykteknikken, der kom i anvendelse omkring midten af 1400-tallet, fik betydning, fordi man der-ved kunne massefremstille billeder af de mysterier,

der hørte til andagten, og derved lette hukommelsen hos menigmand, der derudover kun behøvede huske de to bønner, Ave Maria og Pater Noster, på modersmålet. Et andet middel var kirkernes kalkmalerier, hvor rosenkransen dukker op på kalkmalerier i anden del af 1400-tallet.³⁴ Blandt dem er billeder af selve rosenkransandagten, som o. 1500 blev malet af den såkaldte Elmelundemesters værksted i en række kirker på Møn og Falster. Motivet er i ikonografisk litteratur kendt som "Den fattige og den rige mands bøn" (fig. 9). Men motivet er andet og mere. Det drejer sig om rosenkransandagten, hvilket ses af, at der – ganske som i nutidens tegneserier – ved hjælp af "tankestreger" er vist, hvad billedets to personer tænker på, mens de beder, og ved tekstbånd (talebobler) hvad de siger højt. Der er altså tale om en andagt/bøn, der både rummer en indadvendt og en udadvendt del, dét der karakteriserer andagten. Motivet viser tillige den rigtige og forkerte måde at udføre andagten på. Det er den fattige, der beder, som man skal – for kristne var det at kunne leve i jordisk fattigdom idealet. Tilmed rummer Elmelundemesterens kirker andre kalkmalerier, der viser scener fra Maria og Jesu liv, dvs. de mysterier, som indgik i rosenkransandagten. Selv om Elmelundemesteren har haft udenlandske bloktryk som forbilleder, har det i denne sammenhæng ingen betydning. Når malerierne først var på kirkevæggen, var motivet kendt af den almindelige kirkegænger og rosenkransandagten også derved udbredt.

Billederne tjente også som andagtsbilleder, og det gælder ikke mindst de mange altertavler med Maria som den centrale figur, ofte netop som Rosenkransmadonna. I fortalen til flere af de bevarede middelalderbønner omtales, at de skal bedes foran et billede af jomfruen.³⁵ En rosenkranspsalter afsluttes med føl-

Fig. 8. Havde man hænderne fulde, kunne rosenkransen placeres i beltet. Med det erhverv, lejesoldat, denne mand havde, var den pludselige død en erhvervsrisiko. Derfor var det sikrest at have rosenkransen på sig. Kalkmaleri fra 1474 i Jetsmark Kirke i Vendsyssel. Foto: Hanne Dahlerup Koch april 2000.

gende anbefaling: "Naar læss then førstæ deel/tha haff for tek eeth fagert iomfru marie belede/ Item nar tw læss then annen deel/ tha haff for tek ihesu christi korsfæste belede oc see ther paa/ ther fanger tw meget goth aff",³⁶ og mere direkte kan samvirket mellem andagt og billede ikke siges.

12. Rosenkransen i danske skriftlige kilder

En egentlig oversigt over omtalen af rosenkranse skal ikke gives, kun eksempler på omtale af den. Som nævnt anvendte man også i den katolske kirke perlebånd som hjælp under bøn, før rosenkransandagten var udviklet. Fra Danmark har vi en omtale af et

så kaldt paternosterbånd. Det var af guld og omtaltes i grevinde Ingerd af Regensteins testamente fra 1257.³⁷ Fra tiden, hvor rosenkransandagten var kommet til Danmark, har vi en omtale af *"eth pater noster band af hvidlige brune raffstene ok merkestene af Koralle"* fra 1492.³⁸ Ikke uventet er der i dronning Christines regnskaber et par poster vedrørende rosenkranse. I 1507 findes to *"Item 4 alb. fick jeg Temme oc Rylicke til 2 rosenkrantz"* og *"Item 6 sk gaff jeg Peter Kellebrekere fore*

Fig. 9. Elmelundemesterens motiv "Den fattige og den riges bøn" er en illustration af rosenkransandagten. Udformningen af motivet svarer næsten til disse linier hos Herr Michael:

*"...for sandt ieg thet bewisæ wil
hwarledes psalteren scal framføres:
Om han scal tænckes i hiarthens grønd,
eller læsses met ord aff falckæ mund
om han for gud scal høres.*

*Kwædæ man hanum læssæ noget tiid
at hughen ey løbæ hist och hiid,
thet waræ wæl møghet til fromæ.
Ustadigt er hiarthet i allæ tide
til wærdzens ting løber thet swo widæ,
thi møghet i hughen kan komæ."*
(Molbech 1836:110).

I den fattige mands "talebøle" står "Herren være mig synder nådig". I den riges mands "talebøle" står "forbarm dig over mig, Gud", og som hans tankestreger viser, er det den fuldkomne ironi. Kalkmaleri i Keldby kirke, o. 1500. Foto: Hanne Dahlerup Koch.

*patternosterband, ther Themme befoell meg at kobe och togh vdh".*³⁹ Særlig interessant er Mogens Billes testamente, fordi det er fra 1537, dvs. året efter reformationen. Heri testamenteredes broderen Ove Bille, Århus stifts sidste katolske biskop, *"en Korell Salter, som syddher fem Engelotther paa"* og til en niece i Odense Sct. Clara kloster *"myt Salther, som ieg daulig less paa"*.⁴⁰ Sidstnævnte kan være en bønnebog, men førstnævnte er en rosenkrans, hvor Ave Maria perlerne har været af koral og Pater Noster perlerne engelske guldmønter.⁴¹

13. Rosenkranse i dansk arkæologisk materiale
Da Elmelundemesteren malede sine billeder, var rosenkransdyrkelsen på sit højeste i Danmark. Et bevis herpå er den skibslast i et skibsvrag fra o.1500, der i 1895 blev udgravet af Nationalmuseet i Køge Havn.

Lasten indeholdt bl.a. 262 ravperler og 499 jetperler⁴² og viser den handelsvare, rosenkranse da var blevet. Man må forestille sig, at perlerne blev importeret i løs vægt, så kransene derefter har kunnet sammensættes efter køberens individuelle ønsker og sammen med perler af ben og træ, som man ikke behøvede at importere.

Artiklens forfatter har gennem forskellige kilder forsøgt at få et overblik over arkæologiske fund af rosenkranse inden for det nuværende Danmark.⁴³ Da kransene kun vil findes som løse perler, er det naturligvis ofte vanskeligt at afgøre, om der er tale om rene smykker, eller der er tale om en rosenkrans. I de mange tilfælde, hvor man blot finder en enkelt eller nogle få perler spredt i kulturlagene, er det umuligt at afgøre, om de kan være resterne af en rosenkrans. Anderledes forholder det sig med perler, der er fundet i grave. Disse perler kan man med næsten fuldstændig sikkerhed tolke som rosenkransperler. Et andet fundsted, hvor det er sandsynligt, at løsfundne perler snarere er fra rosenkranse end fra rene smykker, er kirkelige institutioner.

En fuldstændig oversigt over formodede rosenkranse i det arkæologiske materiale er det derfor umuligt at give, og i givet fald ville den have været så fyldt med usikre tolkninger, at den havde været af ringe værdi. Derimod er det muligt at give oversigter over fund fra kirkegårde og kirkelige institutioner, altså de steder hvor perler mest sandsynligt kan tolkes som hørende til rosenkranse. Oversigten over det gravfundne materiale, som forfatteren har kendskab til er vist i fig. 10a. I fig. 10b er givet en oversigt over det materiale, forfatteren har kendskab til, der er fundet i andre klostre og kirker end dem, der er angivet i fig. 10a. De to figurer kompletterer derfor hinanden m.h.t. hvilke kirkelige institutioner, der er

repræsenteret med rosenkransmateriale. De giver imidlertid ingen fuldstændig oversigt over antallet af rosenkranse, fordi der i fig. 10a kun er angivet fund gjort på kirkegården og ikke fund gjort andetsteds på de pågældende institutioners område. Det må tilføjes, at det forhold, at rosenkransperler kan være af forgængeligt materiale som træ, betyder, at mange rosenkranse alene af den grund må være gået til.

Oversigterne i fig. 10a og 10b kan derfor på ingen måde siges at være fuldstændige. Alligevel giver de anledning til nogle overvejelser af forskellig art, som har betydning for vores tolkning af middelalderens grave og kirkegårde. Det er disse overvejelser, læseren hermed skal delagtiggøres i.

14. Rosenkransens placering i graven

Rosenkransen findes i langt de fleste tilfælde ved den døde hænder og/eller arme, dvs. i overensstemmelse med Herr Michaels anbefaling (fig. 11). I nogle tilfælde findes der imidlertid perler omkring halsen, altså med den anden mulige placering af rosenkransen. Netop i disse sidste tilfælde er rosenkransen ofte blevet fejltolket; man har ment, det drejede sig om et smykke. En sådan (fejl)tolkning har forfatteren selv gjort ved publiceringen af en grav med et 6 års barn, hvor der ved barnets hals lå en ravperle.⁴⁴ Opmærksomheden skal derfor henledes herpå, så man ved fremtidige udgravninger af grave er opmærksom på, at rosenkransen kan have denne placering.

15. Rosenkransgraves datering

Det er ovenfor skildret, hvordan rosenkransandagten i løbet af 1400-tallet får sin store folkelige udbredelse, og det er hævdet, at det også først er på dette

Lokalitet	Antal perler	Placering	Armstilling	Lag	Køn	Alder	Datering
Æbelholt kloster (augustiner)	40	fingrene			kvinde	ca. 40	
Æbelholt kloster (augustiner)	krans	på skelettet			kvinde	ca. 40	
Æbelholt kloster (augustiner)	min. 4	på skelettet			mand	ca. 40	
Æbelholt kloster (augustiner)	krans	venstre hånd			mand?	ca. 40	
Æbelholt klosterkirke (augustiner)	5						
Æbelholt kloster (augustiner)	?						
Haraldsted kapel (koret)	3	fingrene	D/D		kvinde	ældre	"seneste mia."
Holbæk, St. Nicolai sognekirkegård	1	halsen	B/B	1 af 1	barn	6 år	efter 1360
Skælskør karmeliterkloster	1	uvis	C/D	1 af 1	voksen	20-35	efter ca. 1418
Skælskør karmeliterkloster	29	mellem h. underarm/ribben	B/C	1 af 3	mand	45-55	efter ca. 1418
Skælskør karmeliterkloster	1	gravfyld	D/C	4 af 5	mand	15-18	efter ca. 1418
Skælskør karmeliterkloster	29	venstre hånd	D?/C	6 af 6	kvinde	25-35	efter ca. 1418
Skælskør karmeliterkloster	14	højre hånd	CII	5 af 5	mand	over 18	efter ca. 1418
Skælskør karmeliterkloster	46	halsen	C/B	3 af 3	kvinde	30-45	efter ca. 1418
Skælskør karmeliterkloster	5	ved v. underarm/ribben	D/C	2 af 3	mand	20-30	efter ca. 1418
Skælskør karmeliterkloster	42	omkr. h. underarm	C/B	2 af 5	kvinde	18-30	efter ca. 1418
Skælskør karmeliterkloster	49	omkr. v. albue/hænderne	C?/D	2 af 4	mand	20-30	efter ca. 1418
Skælskør karmeliterkloster	1	halsen	D/D	1 af 5	ubest. køn	20-30	efter ca. 1418
Skælskør karmeliterkloster	39	uvis	C/D	5 af 5	kvinde	25-40	efter ca. 1418
Skælskør karmeliterkloster	22+4?	uvis			mand		efter ca. 1418
Skælskør karmeliterkloster	41	v. hånd og under h. underarm	D/C	2 af 8	mand	20-30	efter ca. 1418
Skælskør karmeliterkloster	29	h. side af ribben	1xC?	2 af 4	mand?	over 18	efter ca. 1418
Skælskør karmeliterkloster	1	gravfyld	C/?	5 af 7	kvinde	25-35	efter ca. 1418
Skælskør karmeliterkloster	54	v. hånd og under h. overarm	D/C	4 af 7	mand	13-16	efter ca. 1418
Skælskør karmeliterkloster	5	halsen	D/C	3 af 3	ubest. køn	over 18	efter ca. 1418
Skælskør karmeliterkloster	49	omkr. v. håndled og v. brystside	C/C	5 af 6	kvinde	35-45	efter ca. 1418
Skælskør karmeliterkloster	1	gravfyld	C/B	3 af 3	mand?	16-20	efter ca. 1418
Næstved Sct. Jørgensgård	6						
Odense Sct. Jørgensgård	1	v. bækken (ej arme bev.)				voksen	
Odense Sct. Jørgensgård	5		A/A				
Odense Gråbrødrekloster	8	"oftest fingre/underarm"	1xB	5 af 7			
Odense Gråbrødrekloster	8	"oftest fingre/underarm"	B/B	4 af 7			
Odense Gråbrødrekloster	1	"oftest fingre/underarm"		2 af 4		mat.	
Odense Gråbrødrekloster	½ krans	"oftest fingre/underarm"	B+C	2 af 3			

Lokalitet	Antal perler	Placering	Armstilling	Lag	Køn	Alder	Datering
Odense Gråbrødrekloster	32	"oftest fingre/underarm"	B/B	9 af 10			
Odense Gråbrødrekloster	2	"oftest fingre/underarm"	? (1xA el. B?)				
Odense Gråbrødrekloster	46	"oftest fingre/underarm"		1 af 3			
Odense Gråbrødrekloster	47 + kors	"oftest fingre/underarm"		2 af 2	kvinde	mat.	
Odense Gråbrødrekloster	32	"oftest fingre/underarm"	B/B	3 af 5			
Odense Gråbrødrekloster	2	"oftest fingre/underarm"		2 af 7			
Odense Gråbrødrekloster	40	"oftest fingre /underarm"		3 af 9			
Odense Gråbrødrekloster	"et antal"	i bækkenet	1xB	4 af 5			
Odense Gråbrødrekloster	5	"oftest fingre /underarm"	B/B	4 af 5			
Odense Sct. Albani sognekirkegård	41	v. underarm					
Odense Sct. Albani sognekirkegård	37	om v. håndled	A/C		kvinde?	25-40	
Svendborg Gråbrødrekloster	1			7 af 9	ubest. køn	mat.	1490 (14C)
Svendborg Gråbrødrekloster	32	omkr. v. underarm	B/B	6 af 7	kvinde	mat.	
Svendborg Gråbrødrekloster	1 + 18?		B/B	6 af 8	mand	mat.	
Svendborg Gråbrødrekloster	51	omkr. v. underarm	B/B?	4 af 9	kvinde	ad.	
Svendborg Gråbrødrekloster	47	under v. arm, tæt ved albuen	B/B	3 af 3	mand	ad.	
Svendborg Gråbrødrekloster	1						
Svendborg Gråbrødrekloster	16						
Svendborg Gråbrødrekloster	1						
Finstrup kirkeruins kirkegård	"perlekæde"	halsen	B/A		ubest. køn	12-15	
Finstrup kirkeruins kirkegård	?				kvinde?	30-37	
Ålborg Gråbrødrekloster (korsgangen)	34	halsen	C/C				
Ålborg Gråbrødrekloster	1		C/C				
Ålborg Gråbrødrekloster	1		B/?				
Ålborg Gråbrødrekloster	2		D/D				
Ålborg Gråbrødrekloster	1		C/C				
Faldborg nedlagte kirkes kirkegård, Vindum s., Middelsom hrd.	2	ikke in situ	C/B				
Faldborg nedlagte kirkes kirkegård, Vindum s., Middelsom hrd.	34	nederste del af ryggen i v. side	D/D				
Faldborg nedlagte kirkes kirkegård, Vindum s., Middelsom hrd.	2		arme ikke bev.				
Århus Karmeliterkloster	9	nedenfor v. albue	hænder ved hofte				
Århus Karmeliterkloster	5	ved halsen, v. skulder, nederste h. ribben	B/?				

Lokalitet	Antal perler	Placering	Armstil.	Lag	Køn	Alder	Datering
Århus Karmeliterkloster	1	gravfyld	B/B?				
Århus Karmeliterkloster	krans	på h. underarm	C/C	øverst	mand?	35-55	
Øm klosterkirke (cistercienser)	5	halsen	C/C		kvinde?		
Øm klosterkirke (cistercienser)	52	ved h. albue	C/C		kvinde		
Øm klosterkirke (cistercienser)	?	ved h. albue	D/D	2 af 2	kvinde		
Øm kloster (cistercienser)	5	omkr. underkæbe (dvs. halsen)	A/A		kvinde		
Øm kloster (cistercienser)	4	halsen	D/D		mand?		
Øm kloster (cistercienser)	2	på brystet	C/C	2 af 2	kvinde		
Øm kloster (cistercienser)	7	ved h. underarm	B/B	4 af 4	mand		
Øm kloster (cistercienser)	39	omkr. h. underarm	C/C		kvinde		
Øm kloster (cistercienser)	10	halsen			mand		
Kolding Gråbrødrekloster	52 + blyplade med krucifiks	h. hånd					
Kolding Gråbrødrekloster	7						
Ribe ?Gråbrødrekloster	50	ved og under h. underarm/ hånd	B/B		barn	9-10	
Ribe ?Gråbrødrekloster	51	om h. håndled	B/B		kvinde	over 50	
Ribe ?Gråbrødrekloster	46	om h. underarm	B/A		kvinde	20-25	
Ribe ?Gråbrødrekloster	24	under v. hånd og over bækken	A/B		barn	8-10	
Ribe ?Gråbrødrekloster	ca. 40		A/?		kvinde?	16-19	
Ribe ?Gråbrødrekloster	?		C/C		barn	10-12	
Ribe ?Gråbrødrekloster	1	under ryggen	A/B				
Ribe ?Gråbrødrekloster	2		B/B				
Ribe ?Gråbrødrekloster	1						
Ribe Gråbrødreklosterkirke	1 + madonnafigur		A/A				

Fig. 10a. Oversigt over rosenkransperler fundet i middelalderlige grave inden for det nuværende Danmark. Oversigten kan ikke betragtes som fuldstændig. I rubrikken lag er gravlaget angivet. Gravlag tælles nedefra, dvs. 1 er det ældste. Grave med samme gravlag nummer kan tidsmæssigt være vidt forskellige, også selv om de kommer fra den samme kirkegård. I rubrikken datering er angivet, når gravene har en datering, der er kortere end "middelalderen". Tvivlen omkring identificeringen af kirkegården i Ribe, er angivet med ?

Lokalitet	Antal perler	Datering
Dueholm Johanitterklosters kirkegård, løsfund	5	1370-1536
Ålborg, Kirkepladsen 1-3=Algade 39, opsamling	8	
Ålborg, Budolfi kirkeplads, opsamling	1 (meget stor)	
Odense Sortebrødrekloster, køkkenet	1	sidste fase (1500)
Odense Sortebrødrekloster, udgravning	1	

Fig. 10b. Oversigt over perler, der ud fra fundomstændighederne kan være fra rosenkranse, og som er fundet på lokaliteter for andre klostre og kirker end de i fig. 10a nævnte.

tidspunkt, den får en sammenhæng med døden. Det viser sig imidlertid, at i en række grave med rosenkranse har den døde ligget med armene i armstilling B, i to endda armstilling A (fig. 12). Armstilling B antages almindeligvis ikke at være særlig brugt i 1400-tallet, og armstilling A at ophøre midt i 1200-tallet. Efter middelalderen menes de til gengæld at blive genoptaget og sammen med C tilsyneladende at blive anvendt *"lidt i flæng"*.⁴⁵ Der er altså en diskrepans mellem dateringen af armstillinger og den datering af rosenkranses brug som gravgaver, gennemgangen af andre kildegrupper (skriftlige kilder og billeder) har peget på. Denne uenighed skal derfor her behandles ud fra forskellige synsvinkler.⁴⁶

Relativ datering ud fra gravlag

En mulighed for at vurdere alderen på rosenkransgravene uden at inddrage diskussionen om armstillinger er at se på deres placering i gravlagene, hvorved man vil kunne få en forestilling om deres relative datering i forhold til brugstiden for den pågældende kirkegård. Naturligvis er det heller ikke uproblematisk. Kirkegårdens områder kan være brugt med forskellig intensitet til forskellig tid. Der kan være foretaget afgravninger, så de højestliggende grave (der ikke nødvendigvis er de yngste) er fjernet. Grave kan i tidens løb være blevet så forstyrret, at de ikke er registreret som grave og dermed mangler i gravrelationerne. Desuden er udarbejdelse af gravrelationer baseret på udgravningsdokumentationen og er dermed afhængig af dennes nøjagtighed. Af de nævnte årsager vil de udarbejdede gravrelationer oftest være ufuldstændige, og de vil angive det minimale antal gravlag, der kan være tale om. På den anden side er disse usikkerhedsfaktorer ikke så store, at de vil betyde, at grave kan flyttes voldsomt rundt (f.eks. fra

Fig. 11. Rosenkrans af benperler liggende in situ i hånden og omkring armen på skelettet. Grav RG, Skælskør Karmeliterklosters kirkegård. Foto: Sorø Amts Museum, Arkæologiske Afdeling.

nederst til øverst) i en gravrelation. Gravlagene er angivet på fig.10a, dog er der af forskellige årsager ikke oplysninger om alle rosenkransgravenes gravlag. Gravene i Skælskør er i denne sammenhæng uden betydning, da kirkegården først er anlagt efter ca. 1400 (måske 1418), men det skal bemærkes, at der er et eksempel på, at en grav tilhører en gravrelation med otte grave, selvom kirkegården var nedlagt senest 1562. En kirkegård behøver altså ikke have fungeret længe for at have mange gravlag. I Odense Gråbrødrekloster er 12 rosenkransgravs gravlag bestemt på baggrund af de opstillede gravrelationer. En er i øverste, fire er i næstøverste gravlag, fem befinder sig i de tre midterste gravlag, mens tre ligger i den nederste halvdel af gravlagene heraf to i gravrelationer med mange lag, syv respektive ni lag. Fra Svendborg Gråbrødrekloster er medtaget de fem, der findes i de viste gravlagsrelationer i Kristensen 1994. Igen bemærker man de mange gravlag. De fire ligger øverst eller i den øvre halvdel,

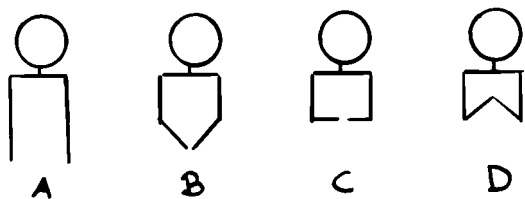

Fig. 12. Skematisk fremstilling af armstillingstyperne A, B, C og D.

den ene indeholdt dog kun en perle, som kan være sekundær i forhold til graven. Den femte ligger i 4 af 9 gravlag, men dens ovenliggende gravlag er ^{14}C -dateret til 1580 ± 50 og dendrodateret til efter 1562. Kirkegården var i brug til midten af 1600-tallet, og netop den sidstnævnte gravrelation indeholder mindst 4 efterreformatoriske grave. På Øm kloster har kun tre rosenkransgrave kunnet relateres til andre, de lå alle øverst i deres gravrelation.

Bortset fra Odense Gråbrødrekloster (og Skælskør) er rosenkransgravene således beliggende i den øverste halvdel af deres gravrelation. De kan derfor tolkes som hørende til de yngre grave på disse kirkegårde, der alle er i funktion til reformationen.

Armstillingernes datering

Den netop påviste tendens, at rosenkransgravenes placering i gravlagene kan tolkes, som at de hører til de yngste middelaldergrave, har et andet aspekt, hvis man ser på armstillingerne i rosenkransgravene. I så fald peger det nemlig i retning af, at armstillingskronologiens opløsning ikke først skete efter reformationen, men før. Interessant er i denne sammenhæng gravene i Odense Gråbrødrekloster, fordi de er blevet anvendt i argumentationen for, at armstillingskronologien går i opløsning efter reformationen,⁴⁷ og som det ses, er stort set alle rosenkransgravene herfra med

armstilling B. Rykkes dateringen af "opløsningen" tilbage, vil det også kunne forklare, at der findes rosenkranse i A-grave. Dette forslag til tolkning er imidlertid forbundet med den usikkerhed, at mange af rosenkransgravenes gravlag ikke kendes.

Forklaringen vil på den anden side passe godt med de forhold vedr. armstillingerne, som leder Arentoft til konklusionen, at det er usikkert, hvorvidt armstilling C helt udkonkurrerede armstillingerne B og A i Odense Gråbrødrekloster.⁴⁸ Tre af Svendborgkirkegårdens B-grave er blevet dendrodateret eller ^{14}C -dateret. Det gav følgende resultat: En blev ^{14}C -dateret til 1465 ± 65 , og to dendrodateret til henholdsvis efter 1448 og 1477 ± 5 .⁴⁹ Kristensen konkluderer derfor, at "Normally, in a large body of evidence one would expect to see a chronological development, following the alphabetical order. This tendency can also be followed in Svendborg although the great overweighting of position B blurs the picture. Naturally, there are individual examples which diverge from the main tendency. On the other hand, the proportion of identifiable arm positions was very small and also only a small part of the entire churchyard was excavated, so the material is not particularly useful for dating. However, the scientific dating is considerably later than that suggested by the position of the arms alone".⁵⁰

En anden mulighed er, at forslagene til dateringen af skiftet mellem armstilling B og C er for tidlige. Lars Redin har foreslået det til o. 1400, Jakob Kieffer-Olsen til o. 1350.

Redins dateringsforslag bygger på materialet fra syv kirkegårde fra Sydsandinavien med mellem 20 og 355 typebestemte grave. De har alle en datering, der også omfatter 1400-tallet.⁵¹ Dateringerne af de enkelte materialer bygger på skriftlige kilder og på, at der i nogle tilfælde kan etableres en stratigrafi med kirkebygningens forskellige faser.⁵² Problemet

ved de syv materialer er, at armstilling C ofte ikke var skilt ud som en selvstændig type. Det er dog sket ved det største materiale, fra St. Peter i Hålsingborg, og her er der konstateret et relativt kronologisk skel mellem armstilling B og C, med B som den ældste. Det samme konstateredes i det trediestørste materiale, hvor de reelle tal på B- og C-grave i relation til hinanden dog er små.⁵³ Modsat kunne rækkefølgen B-C ikke påvises i materialet fra Sct. Jørgens kirkegård i Åhus eller fra Lagmanshejdans kirkegård og rækkefølgen C-D ikke i materialet fra Varberg karmeliterkloster og Lund Sortebrødre-kloster.

Kieffer-Olsens forslag til o. 1350 bygger dels på gennemgangen af otte kirkegårdsudgravninger inden for det middelalderlige Danmarks grænser, dels på publicerede – mange dog kun præliminært – kirkegårdsudgravninger fra Danmark, Sverige, Norge og Åland.⁵⁴ Fra den første gruppe kirkegårde kan kun to, Risby og Slesvig Sortebrødre-kloster, reelt belyse skiftet mellem C og B, fordi disse her har kunnet sættes i relation til hinanden. Klarest er forholdet på Risby, hvor ni B-grave var ældre end 11 C-grave, mens kun én B-grav var yngre end en C-grav. Risby kirkegård er ifølge skriftlige kilder nedlagt efter 1370 og før 1556, og af de 68 undersøgte grave var 18 med armstilling B, 20 med armstilling C, dvs. at ca. halvdelen af såvel B- som C-gravene har kunnet relateres til hinanden. I Slesvig er tallene for B og C relationer mindre, ni af 25 B-grave kunne sættes i relation til ti af 27 C- og C- eller D-grave,⁵⁵ og i 1/3 af relationerne var B den yngste. Klostret og kirkegården er af arkæologiske og skriftlige kilder dateret til anlagt lige efter 1250 og nedlægges ifølge skriftlige kilder 1528-29. For den anden gruppes vedkommende (de publicerede udgravninger) er der bortset fra Holbæk og Sct. Stefan i Lund tale om kirkegårde og kir-

kegårdsafsnit, hvis nedre datering ligger o. 1300, og hvor armstilling C og D dominerer, mens der ingen eller næsten ingen B-grave findes. Det kan indvendes, at de pågældende kirkegårde også dækker første del af 1300-tallet, hvor B-grave ifølge Kieffer-Olsens dateringsforslag skulle være anvendt. En anden indvending er, at gravenes indbyrdes stratigrafi på kirkegårdene ikke kendes, eller i al fald ikke er publiceret. Vi ved derfor ikke, om rækkefølgen C-D er konstateret på disse kirkegårde, ej heller relationerne mellem C-gravene og de få B-grave. I den præliminære publicering af Sct. Stefan i Lund er armstillingernes datering angivet således: *"Gravmaterialet är av den omfattningen, att en systematiskt genomgång av detsamma kommer att ge goda upplysningar om de inbördes kronologiska förhållanden som rör olika armställningar... Varierande armställningar, med underarmarna vinkelade på olika sätt över bäckenpartiet, förekom mera allmänt under det efterföljande seklet (=1200-tallet). Bruket att placera underarmarna på bröstet blev däremot vanligt från och med 1300-tallet och förblev så medeltiden ut"*.⁵⁶ Det fremstår altså i citatet uklart, om dateringerne bygger på Sct. Stefan-materialet eller på en generel opfattelse, men den første sætning synes mest at pege på det sidste. I al fald er armstilling B's øvre datering ifølge dette citat rykket tilbage til o. 1300.

Kirkegården i Holbæk, St. Nicolai sognekirkegård, blev først endeligt publiceret efter Kieffer-Olsens arbejde, og ikke alle resultaterne var derfor til rådighed ved dette. Kirkegården dateredes fra o. 1200 til 1573, og rækkefølgen A-B-C-D påvises. 12 grave blev ¹⁴C-dateret, idet to gravrelationer på henholdsvis fem og seks grave blev dateret samt en grav med ikke færre end fem ibskaller. De to gravrelationer var udvalgt, fordi der her var konstateret den relative rækkefølge A-B-C-D. Fire af B-gravene blev ¹⁴C-

Lokalitet	grave m. krans	undersøgte grave	børn	kvinder	mænd	ved arme/hænder	ved halsen	Armstilling			
								A	B	C	D
Odense Gråbrødrekloster	13	ca. 600		1		"Oftest"			6	1	
Svendborg Gråbrødrekloster	5+3	141+?		2	2	3			4		
Ålborg Gråbrødrekloster	5	520					1		1	3	1
Kolding Gråbrødrekloster	2					1					
Ribe ?Gråbrødrekloster	10	429	3	3		4	1?	2	6	1	
Skælskør Karmeliterkloster	19	382		5	9	9	3			8	10
Århus Karmeliterkloster	1+3	19+29			1	2	1		1	1	
Æbelholt Augustinerkloster	6	350		3	3	2					
Øm Cistercienserkloster	10	921		6	4	5	3	1	2	4	2
Næstved Sct. Jørgensgård	1										
Odense Sct. Jørgensgård	2	1122						1			
Haraldsted kapel (valfart)	1	2		1		1					1
Finstrup kirke (?valfart)	1+1?	8					1		1		
Faldborg nedlagte kirke (kildevalfart?)	3					1?				1	1
Holbæk St. Nicolai Sognekirke	1	583	1				1		1		
Odense Albani sognekirke	1+1	172+?		1		2				1	

Kirkegård		Andre kirkelige institutioner	
Dueholm Johanitterkloster	1	Odense Sortebrødrekirkegård	2
Ålborg Budolfi sognekirkegård	2		

Fig. 13. Sammenfatning af fig. 10. I rubrikkerne med antal grave viser +, at der er foretaget flere udgravninger.

dateret og alle til anden del af 1200-tallet. ¹⁴C-dateringerne af de ovenliggende C- og D-grave viste ikke overraskende, at disse var yngre.⁵⁷ Pointen er imidlertid, at der ikke er blevet foretaget ¹⁴C-dateringer af gravrelationer, hvor også de yngste grave var B-grave, som derfor måske kunne have vist sig at være fra 1300-tallet og senere. Det var således på forhånd næsten udelukket, at nogle af de B-grave, der blev udtaget til ¹⁴C-datering, ville være fra kirkegårdens sidste tid. I yderligere 15 B-grave fandtes daterende materiale. Gennemgangen af B-gravene i Holbæk

førte til konklusionen: "typen har været brugt i al fald i slutningen af 1200-tallet og i 1300-tallet, men det store antal grave med denne armstilling og i nogen grad deres placering i gravlagene gør det sandsynligt, at type B også er brugt både før og senere".⁵⁸ Dog antages type B ikke at være brugt i den sidste del af kirkegårdens funktionstid.⁵⁹

Sammenfattende viser gennemgangen, at dateringsforslagene for armstilling B's øvre grænse ikke er entydige, og at grundlaget for de enkelte dateringsforslag ikke er uden problemer.

Lokalitet	Datering	Grundlag
Odense Gråbrødrekloster	1279-1618 (ca.1800)	funktionstid ifgl. skr. kilder
Svendborg Gråbrødrekloster	1490 én grav	¹⁴ C-datering
	1236-midten af 1600-tallet	funktionstid ifgl. skr. kilder-ark.kilder
Ålborg Gråbrødrekloster	før 1268-1530	klostrets funktionstid
Kolding Gråbrødrekloster	1288-1525 (1557)	klostrets funktionstid ifgl. skr. kilder
Ribe Gråbrødrekloster	1232-1545	funktionstid ifgl. skr. kilder
Skælskør Karmeliterkloster	1400-1562 (måske 1418-1532)	max. funktionstid ifgl. ark.+ skr. kilder
Århus Karmeliterkloster	før 1462-1531	klostrets funktionstid ifgl. skr. kilder
Æbelholt Augustinerkloster	ca. 1175-1562	klosterkirkens ca.funktionstid ifgl. skr. kilder
Øm Cistercienserkloster	1172-1560	klostrets funktionstid ifgl. skr. kilder
Næstved Sct. Jørgensgård	(1100-tallet-) 1261-1542	funktionstid ifgl. skr. kilder
Odense Sct. Jørgensgård	anden del af 1200-tallet - anden del af 1500-tallet.	ark. kilder - skr. kilder
Haraldsted kapel (valfart)	o. 1150 -	
Finstrup kirkeruin (valfart?)	nedlagt før ca. 1500	kendes ikke fra skr. kilder
Faldborg nedlagte kirke (valfart?)	nedlagt 1655, kirkegården kan være brugt længere	ark. kilder-skr. kilder
Holbæk St. Nicolai sognekirke	yngre end 1360'erne, før 1572	mønt-skr. kilde
Odense Sct. Albani sognekirke	vlk. tid/tidl. mia-1539	kirkens funktionstid ifgl. ark. kilder-skr. kilder

Lokale variationer i armstilling

En anden mulig forklaring kunne være, at der har været lokale forskelle m.h.t., hvilke armstillinger man foretrak, måske forskelle inden for den enkelte klosterorden, sådan som Kieffer-Olsen har foreslået.⁶⁰ Således er det påfaldende med de mange B-grave blandt rosenkransgravene fra gråbrødrekirkegårdene.

Kan B-gravene ændre dateringen af rosenkranse som gravgave?

Modsat er det en mulighed at tolke de fundne rosenkranse i B-grave som bevis på, at brugen af rosenkranse i forbindelse med begravelser går længere tilbage end tidligere antaget. Der er ingen tvivl om,

at anvendelsen af en perlekrans som hjælpemiddel, når man skulle bede, er ældre end rosenkransandagten. Som allerede nævnt er en paternosterkrans nævnt i grevinde Ingerds testamente fra 1257. I udlandet kendes de også omtalt i 1200-tallet, og paternostermagere er kendt i Paris (1268) og London (1277-78).⁶¹

Spørgsmålet er altså ikke, om man anvendte en perlekrans ved bøn, men om den før 1400-tallet har nogen funktion i forbindelse med døden. På det foreliggende kildegrundlag må svaret blive nej.

Da kendskabet til rosenkransandagtens historie som omtalt er ufuldstændigt, kan det naturligvis ikke udelukkes, at svaret med tiden må ændres eller modereres. Det vil imidlertid ikke være rigtigt alene ud

fra dateringen af armstilling B at hævde, at rosenkransen som gravgave skal dateres før 1400-tallets midte. I de ovennævnte få tilfælde, hvor der på kirkegårde med rosenkransgrave, er grave med armstilling B, der har kunnet dateres ved hjælp af andet materiale end gravskikken, har det jo netop vist sig, at flere af dem er fra 1400-tallet. Den eneste grav med armstilling B og en rosenkrans, der er dateret ud fra andet materiale (en mønt i gravfylden), var yngre end 1360. Hvis gravskikken var ældre, ville man også forvente, at rosenkransgravene var bedre fordelt i gravlagene, end tilfældet synes at være.

16. Gråbrødre-observanternes indflydelse

På fig. 13 er fig. 10 sammenfattet. Som man vil se, er rosenkransenes fordeling på kirkegårdstyper skæv. Fem (incl. Ribe) er gråbrødrekirkegårde, to er karmeliterkirkegårde, to er Jørgensgårde, to er herreklostre henholdsvis cistercienser og augustiner, et valfartskapel og to kirker der ligeledes forbindes med valfart, samt to bysognekirker, hvor den ene, Skt. Albani kirke i Odense, var tilholdsstedet for det ene af landets to kendte rosenkransbroderskaber. Hvor er sognekirkerne? Hvor er sortebrødrekirkegårdene, sortebrødreordenen promoverede jo rosenkransandagten og de tilhørende broderskaber?

Før spørgsmålene søges besvaret, skal det atter understreges, at der er usikkerhed forbundet med anvendelsen af det indsamlede materiale, fordi det på ingen måde kan antages at være fuldstændigt, der til er indsamlingen foretaget for usystematisk.

Ved reformationen blev antallet af kirker og dermed kirkegårde reduceret i byerne. Da alle byer havde mindst én sognekirke, men ikke alle et kloster, er forholdsmæssigt flere byklosterkirkegårde nedlagt end bysognekirkegårde (i den enkelte by kan for-

holdet være modsat). Således forsvandt efterhånden otte af de ti sortebrødre- og 19 af de 21 gråbrødre-klosterkirker, der fandtes indenfor landets nuværende grænser, enkelte steder bevarede kirkegården alene.⁶² De kirker, der fik lov at blive stående som sognekirker, bevarede deres kirkegård, og den var i reglen i brug til 1800-tallet. I dag ligger de fleste hen som åbne områder omkring kirken og er sjældent udsat for indgreb, der udvirker en arkæologisk undersøgelse. De fleste af Danmarks nuværende landsbysogne bruger stadig den middelalderlige kirkegård som sådan. Der er dog nedlagt sognekirker på landet, dels i 1300-tallet og dels i løbet af 1500-tallet/begyndelsen af 1600-tallet. Det samme gjaldt kapeller og kirker på landet, hvis eksistens helt eller delvis var baseret på valfart, som forsvandt med reformationen. De nedlagte kirkegårde på landet lå ofte på steder, hvor der sjældent sker byggeri og anlægsarbejde, og derfor er få af dem udgravet. Det samme gælder klosterkirkegårdene på landet, hvor større udgravninger kun har fundet sted, når skeletmaterialet blev anset som interessant, fordi klostret havde drevet hospitalsvirksomhed. Samlet set betyder det, at kirkegårde i byerne oftere udgraves end på landet og oftere vil være klosterkirkegårde end sognekirkegårde, og at man på landet ligeledes oftere har udgravet klosterkirkegårde end sognekirkegårde. Umiddelbart kan det være forklaringen på rosenkransgravens fordeling, men det er alligevel nok mere kompliceret. Ser vi nemlig på problemet omkring de manglende sortebrødrekirkegårde, kan der også gives et andet svar.

Forklaringen på, at der ikke er fundet rosenkransgrave på sortebrødrekirkegårde, kan ikke kun være, at der er færre af dem udgravet end af gråbrødrekirkegårdene. Der er foretaget udgravninger af dele

af Sortebrødrekirkegårdene i Vejle og Odense og inden for det middelalderlige Danmark i al fald i Lund, Slesvig og Åhus, men kun fra den sidstnævnte er der oplysninger om fund af en rosenkrans, til gengæld en meget fornem med ikke færre end 138 små og ti store perler af glas og rav.⁶³ Med henblik på at undersøge om der kunne være overset rosenkranse, f.eks. fordi de havde været anbragt om halsen, har forfatteren selv gennemgået materialet fra Odense, der er udgravet i 1970'erne. Ved gennemgangen fandtes ingen oplysninger om genstande i gravene, der kunne tolkes som rester af rosenkranse. I selve klosterbygningerne er fundet to perler, den ene i klostrets køkken i en 1500-tals fase, der kan være fra rosenkranse. Heroverfor står de relativt mange, der er fundet på Gråbrødre klostrets kirkegård, samt de to fra Sct. Albani kirkegård. Ved sidstnævnte kirke var foruden rosenkransbroderskabet også sognepræsten Herr Michael, der på dronning Christines initiativ fordanskede Alanus' skrift, Apologien. Her nærmer vi os en mulig forklaring på de manglende rosenkranse på sortebrødre kirkegårde. Dronningen støttede tillige ivrigt byens gråbrødre kloster, som også blev begravelsesstedet for hende selv og hendes familie. Endvidere har vi to oplysninger fra 1551, 15 år efter reformationen, om de to Odenseklostres kirkegårde, der underbygger teorien om, hvad der kan være sket. 20. januar dette år udstedtes et forbud mod de næste 10 år at begrave nogen på Gråbrødre kirkegård med begrundelsen, at den er "*meget forgravet*". Knap 1/2 år senere, 10. juni, fik Odenses borgere til gengæld tilladelse til at bruge Sortebrødre kirkegård, fordi de øvrige af byens kirkegårde var lukket.⁶⁴ Det ser altså ud til, at man i Odense i middelalderens sidste del har foretrukket at blive begravet på Gråbrødrenes kirkegård, mens Sortebrødrenes åbenbart

ikke har været attråværdig. Det er naturligvis et spinkelt grundlag at bygge på, ikke mindst fordi Odense i denne sammenhæng nok er speciel, men alligevel skal det dog antydes, at det her i landet ikke så meget har været sortebrødrene, der indførte og udbredte rosenkransandagten, men i stedet var observantbevægelsen og dermed især de reformerede gråbrødre klostre.⁶⁵

Blandt de øvrige klosterordner med rosenkransgrave er karmeliterordenens repræsentation ikke overraskende, da det er en Maria-orden, der lagde særlig vægt på Mariatilbedelsen. Den kom først til Danmark i 1400-tallet, hvilket passer godt ind i det øvrige billede af Mariadyrkelsens udvikling. Cistercienserne kirker var altid viet Maria, så også deres tilstedeværelse i denne sammenhæng er naturlig.⁶⁶ Om Æbelholt kloster ved vi, at blandt andre kong Hans, dronning Christines mand, betænkte det, og at der i kirken fandtes flere Vor Frue altre, bl.a. et med tilhørende aflad, og et andet var stiftet mod sjælernes for stifteren og hans slægt.⁶⁷ Rosenkransgravene på klostrets kirkegård passer ind i dette billede.

17. Kirkegårdenes repræsentativitet

Det forrige afsnit pegede på, at rosenkransdyrkere kan have foretrukket at blive begravet på nogle bestemte kirkegårde frem for på andre. Det bidrager til teorien om, at der kunne være "mode i kirkegårde".⁶⁸ Spørgsmålet er, om klostrenes kirkegårde i senmiddelalderen ikke i det hele taget blev foretrukket frem for sognekirkegårdene.⁶⁹ Klostrene havde jo i modsætning til sognekirkerne mulighed for at tilbyde meddelagtighed i ordenens gode gerninger.

Det leder hen til spørgsmålet om repræsentativitet af de kirkegårde, vi udgraver. Hvis det – som foreslået – er rigtigt, at man i senmiddelalderen har fore-

trukket at blive begravet på klosterkirkegårde og specielt hos nogle ordner, vil det betyde, at vi ikke uden videre kan tolke sognekirkegårde, som rummende hovedparten af det pågældende sogns beboere fra den tid kirkegården har fungeret. Ej heller kan vi gå ud fra, at gravene på en kirkegård fordeler sig jævnt over kirkegårdens brugstid, klosterkirkegårdenes grave er måske i virkeligheden for de flestes vedkommende fra senmiddelalderen, og de senmiddelalderlige grave mangler så til gengæld på sognekirkegårdene. Hvis forslaget er rigtigt, og hvis det er rigtigt, at armstillingskronologien gik i opløsning allerede i senmiddelalderen, forklarer det, hvorfor vi på nogle middelalderkirkegårde, finder rækkefølgen A-B-C-D bevaret incl. de øverste gravlag, på andre ikke kan konstatere den. Det vil i det hele taget få konsekvenser for vores tolkning af middelalderens gravskik. Billedet er da meget mere komplekst og skiftende middelalderen igennem.⁷⁰

18. Afslutning

Det har med denne artikel været hensigten at vise, at forståelsen af middelalderens gravskik, sådan som vi kender den fra arkæologiske udgravninger, i høj grad kræver, at man forsøger at sætte sig ind i datidens religiøse liv og de bagvedliggende teologiske tanker. Det eksempel, der er brugt, er rosenkransens anvendelse som gravgave. Gravgaver er ikke tilfældig valgte, men udtryk for en tro på hvad der skal ske efter døden. Den tro ændrer sig i større eller mindre grad til alle tider, ikke kun når religionen skifter, men inden for den samme religion. Troen er en tanke- og forestillingsverden. I middelalderen udtrykte man den i kalkmaleriernes afbildninger, men også i ord. Meget af dette er gået tabt, men meget er også bevaret i religiøse skrifter som prædikesam-

linger, bønne- og andagtsbøger og salmer. Inddrager vi disse mangeartede kilder, kan vi få det arkæologiske materiale til at vise sammenhængen mellem teori (de religiøse forestillinger) og praksis i gravskikken og dermed vise dybden i det religiøse liv. Det betyder samtidig, at nye sammenhænge i det arkæologiske materiale kan erkendes og dermed rejse nye problemer i tolkningen af materialet fra kirkegårdsudgravningerne.

Noter

1. Peder Palladius's Visitatsbog s. 46ff.
2. Danmarks Kirker, Sorø Amt I s. 263. Dateringen skyldes skriftlige kilder, men de arkæologiske kilder underbygger den. Dette vil blive udredt nærmere i den kommende publicering af udgravningen, se note 3 (Koch & Lynnerup manus).
3. Koch & Lynnerup manus. Det antropologiske materiale er blevet bearbejdet under ledelse af ph.d., cand.med. Niels Lynnerup, Antropologisk Laboratorium, det arkæologiske materiale er behandlet af forfatteren, der også var udgravningsleder.
4. Fremstillingen bygger især på Riising 1969.
5. Schindler 1928 s. 392, hvor grænsen sættes til ca. 7 år. Hvilken aldersgrænsen, man brugte i middelalderen, er ikke denne artikels forfatter bekendt. Årsagen til, at småbørn er undtaget, er, at de er døde, før de fik deres fornufts brug, og derfor har de ikke kunnet synde.
6. Rørdam 1868 folio 46f.
7. Skrifter af Paulus Helie III s. 222ff.
8. Jansen 1995 s. 44f.; Jansen 1996 s. 17. I materialet fra Skælskør er ligeledes perler af rosentræ.
9. Winston-Allen 1997 s. 89, 100.
10. Helander 1956; Klinkhammer 1975 s. 43, s. 49 nt. 22; Winston-Allen 1997 s. 1. Eksemplet er hentet fra statutterne for Rosenkransbroderskabet ved Slesvig domkirke fra 1484, hvor to sådanne bønner er nævnt: "*Maria! Moder der gnade, moder der barmherticheit scherme vns vor den viant vnde entfangh vns in der stunde des dodes.*" og "*In alle unser dröfenisse, noth vnd in der stunde des dodes kam vnss tho hülpe allermyledeste tellerinne gades juncvrowe Maria.*" (tellerinne=overbringer/budbringer) (DGLM I s. 441).
11. Kilström, Gad, Gjerløw & Lärusson 1963; Widding, Bekker-Nielsen, Blom, Saxtorph, Nisbeth & Lange 1969, sp. 415.

12. Winston-Allen 1997 s. 14.
13. Gad 1968 sp. 583.
14. Winston-Allen 1997 s. 15.
15. Winston-Allen peger også på andre forhold, der har ledt til denne del af rosenkransandagten, f. eks. senmiddelalderens brug af stationer, der skildrede lidelseshistorien over for lægfolk, og daglig klokkringning i middagstimen som en påmindelse om korsfæstelsen. Winston-Allen 1997 s. 17.
16. Winston-Allen 1997 s. 3, 17.
17. Widding, Bekker-Nielsen, Blom, Saxtorph, Nisbeth & Lange 1969, sp. 415.
18. Winston-Allen 1997 s. 23f.
19. Det er naturligvis påfaldende, at det hidtil ældst kendte manuskript med en andagt med en meditativ del er fundet i et kloster i nærheden af Trier, mens det var en munk i et andet kloster i Trier, der udbredte kendskabet til en lignende andagt. Winston-Allen mener dog ikke, der er en direkte sammenhæng (Winston-Allen 1997 s. 17f.).
20. Winston-Allen 1997 s. 17.
21. Winston-Allen 1997 s. 103.
22. Det blev allerede o. 1900 påvist, at St. Dominikus ikke kunne sættes i forbindelse med rosenkransandagten, men det accepteredes først 40 år senere af den katolske kirke. Derfor kan man i ældre værker som f.eks. Steidl fra 1924 møde usikkerhed omkring dette punkt (Winston-Allen 1997 s. 7, Steidl 1924 s. 21).
23. I de danske bønnebøger opgives antallet dog ofte til "kun" 5466.
24. Winston-Allen 1997 s. 63ff.
25. Küffner 1975 s. 115.
26. DGLM I s. 435ff., 465ff. En udførlig behandling af de to danske rosenkransbroderskaber i Poulsen in print.
27. Herr Michaels værker er senest udgivet i 1836 af Chr. Molbech. Dele af rimværket om Maria Rosenkrans er gengivet i Steidl 1924.
28. *"Dochten so ys he deelhaftig aller andern goden wercken, dede dar scheen in der hilligen kristenheit, wo he anders sy in der gnade gades; men wederumme, wen e den psalter Marien lest, so werd he deelhaftig des bedes in dem psalter Marien aller derjennen, dede den psalter des dages beden"* (DGLM I s. 437). I en anden afskrift er sidste del (efter kommaet) lidt anderledes udformet *"dede denn des dages psalter lesen"* (DGLM II s. 447).
29. *"schall hebben enen vorsatz und willen to bedende alle dage den psalter Marien. Men he schall des nicht laven alle dage tho donde; wente lavet he des, so vorpflichtiget sich gade den psalter alle dage tho lesende; und were idt sake, dat denne van versümenitze effte ander sake wegen nicht en helde sien gelöffte, so sündiget he dödéliken."* (DGLM I s. 436).
30. Michael Nielsens digt er her gengivet efter Steidl 1924. Winston-Allen 1997 s. 120 giver en oversigt over afladen.
31. Molbech 1836 s. 111. På "nudansk": Han (dvs. andagten) må læses på alle tider/hvad heller tid (man) lyster at age eller ride/el-ler stå eller gå til lige./Du må og dele ham (dvs. andagten) som du vil/så at bønnen bliver ej forspildt/lad huen ej tiden vige.
32. Her gengivet fra Steidl 1924 s. 32f.
33. Winston-Allen 1997 s. 116.
34. En fuldstændig liste over kalkmalerier med rosenkranse er ikke udarbejdet. Det vil være et omfattende arbejde, da rosenkransen ofte blot afbildes som en rekvirit, som f.eks. på fig. 8. Et andet forhold er kalkmaleriernes datering, hvor rosenkransdyrkelsens historie ikke synes at indgå i overvejelserne. Til de ikonografisk ældst daterede fremstillinger af selve rosenkransandagten hører Fjelde kirke, Maribo amt, der er dateret o. 1450 (Danske Kalkmalerier (1375-1475) = bind 4, kap.53). Motivet er en mand, der beder knælende og med en rosenkrans i hænderne, foran et billede af Maria i solgissel og med barnet, dvs. det viser en rosenkransandagt. Det bør derfor snarere være noget senere end 1450.
35. F.eks. Middelalderens danske Bønnebøger I s. 117 (nr. 28), s. 126 (nr. 32 og 33); ibidem II s. 175 (nr. 252); ibidem IV s. 76 (nr. 863), s. 393 (nr. 1130), s. 399 (nr. 1138).
36. Bønnen findes i Anna Brades bønnebog fra 1497 (Middelalderens danske Bønnebøger II s. 139ff. (nr. 241), citatet på s. 146. På nudansk: Når du læser den første del, da ha foran dig et smukt billede af jomfru Maria. Ligeledes når du læser den anden del, da ha foran dig et billede af den korsfæstede Jesu Kristi og se der på, det fanger (nærmest: opfatter) du meget godt af.
37. Steidl 1924 s. 41; Dipl. Dan./DRB 2, I, år 1257, u.dat.
38. Steidl 1924 s. 41; Københavns Diplomatarium IV s. 227.
39. Dronning Christines Hofholdningsregnskaber s. 246, 250. Temme omtales i regnskaberne som *"min frues dræng"*.
40. Danske Magazin I, VI s. 49ff. (1537, 15/7).
41. Engelott var det nordiske navn for en engelsk guldmønt. Navnet skyldtes møntens forside, der viste englen S. Mikael med den besejrede drage (Rasmusson 1958 sp. 631).
42. NM inv. nr. 3111 og 3113. Perlerne er udstillet i museets permanente udstilling. Lasten har utvivlsomt indeholdt flere perler. Dels var en del af lasten bjærget allerede lige efter forliset,

- dels havde uvedkommende foretaget udgravning før Nationalmuseet kom til, så flere sager var kommet *"paa fremmede Hænder og maatte skaffes tilveie ved Politiets Hjælp, saaledes... en Mængde Perler"*, flere er utvivlsomt blevet på de fremmede hænder (Nationalmuseets genstandsprotokol).
43. Oplysningerne er tilvejebragt ved en gennemgang af Nationalmuseets registranter, gennem litteraturen, og ved mund-til-øre-metoden.
 44. Koch 1997 s. 70.
 45. Kieffer-Olsen 1993 s. 78.
 46. Det skal bemærkes, at de enkelte forskere anvender forskellige kriterier for, hvornår en armstilling regnes til B-typen. Kieffer-Olsen 1993, Arentoft 1991, 1999 og Redin 1976 henregner således grave med den ene arm i A- den anden i B-stilling som B-grave, Arentoft medtager endvidere grave, hvor kun en arm er bevaret, hvis denne arm er i B- eller C-stilling, de henregnes som B- respektive C-grave. Arentoft angiver, at de valgte kriterier vil betyde, at der bliver forholdsvis for mange A- og B-grave og for få C-grave. Denne artikels forfatter (Koch 1997) har baseret sine konklusioner på grave, hvor begge arme lå i samme stilling, men har dog undersøgt om forholdene omkring kombinationstyperne vil ændre ved konklusionen med resultatet, at det vil de ikke. Der er i gennemgangen, der foretages i denne artikel, ikke taget hensyn til forskellene, fordi det på baggrund af de foreliggende oplysninger er skønnet, at de ikke vil have indflydelse på de trukne konklusioner.
 47. Kieffer-Olsen 1993 s. 78.
 48. *"Konklusionen må være, at materialet fra Skt. Jørgensgården ikke kan bruges til at påvise en udvikling fra A til B (muligvis fordi kirkegården ikke eksisterede i en "ren" A-periode), mens en udvikling fra A/B til C er tydeligere. På grund af D'ernes ringe tilstedeværelse kan noget sikkert ikke siges om deres forhold til de øvrige."* og videre *"C-gravene... synes klart at blive almindeligst i den yngste horisont – men spørgsmålet er, om de udkonkurrerede de øvrige armstillinger. D-gravene er talmæssigt så svagt repræsenterede, at man næppe skal tillægge dem megen vægt. Blot kan man konstatere, at hvor de findes, ligger de øverligt."* (Arentoft 1999 s. 68)
 49. Kristensen 1994 s. 90ff.
 50. Kristensen 1994 s. 93.
 51. Redin 1976 s. 179.
 52. Redin 1976 s. 191ff.
 53. Som note 52.
 54. Kieffer-Olsen 1993 s. 76. Med denne datering har Kieffer-Olsen argumenteret for, at kirkegården, der er udgravet nord for Ribe Gråbrødre-kloster, må være ophørt o. 1400 og måske derfor slet ikke hører til klosteret. Kieffer-Olsen understreger dog, at denne udgravning ikke er færdigbearbejdet, og at forslaget skal ses i lyset heraf. Samtidig har netop denne udgravning i øvrigt ført til, at Kieffer-Olsen foreslår skiftet mellem armstilling A og B til at være sket o. 1300 i stedet for som tidligere o. 1250 (Jantzen, Kieffer-Olsen & Madsen 1994 s. 33, Kieffer-Olsen 1997 s. 45). Hvis grænsen for armstillingskronologiens op-løsning flyttes ned i tid, vil det kunne forklare også disse forhold. Kieffer-Olsen har selv foreslået denne mulighed ved samtaler med forfatteren.
 55. Af de 27 grave var 21 C-grave og seks var enten C- eller D-grave (Kieffer-Olsen 1993 s. 71).
 56. Mårtensson 1981 s. 117f.
 57. Koch 1997 s. 40ff. Prøverne er foretaget af Kulstof-14 dateringslaboratoriet under Nationalmuseet og Danmarks Geologiske Undersøgelser. Prøverne har nr. K6281-K6286 og K6364-K6369 og j. nr. NNU A7101. De er kalibreret efter Stuiver & Pearson 1993, ± 1 stand. dev.
 58. Koch 1997 s. 55.
 59. Koch 1997 s. 49.
 60. Kieffer-Olsen 1993 s. 86.
 61. Winston-Allen 1997 s. 116.
 62. Oversigten bygger på Garner 1968.
 63. Kieffer-Olsen 1993 anvender materiale fra såvel Vejle som Slesvig-Sortebrødre-kloster, men nævner dem ikke i sin oversigt over rosenkranse (ibidem s. 174). Selv om oversigten ikke giver sig ud for at være fuldstændig, ville oplysninger om fund fra de to klostre næppe være udeladt. Lund er publiceret i Blomqvist 1944. Rosenkransen fra Åhus, som jeg takker Kristina Jansson, Jönköpings Läns Museum, for venligst at have gjort mig opmærksom på, er omtalt i Dominikanklosteret.
 64. Kancelliets Brevbøger 1551, under de nævnte datoer.
 65. Efter at denne artikel var færdigskrevet, har forfatteren haft lejlighed til at læse Poulsen in print, der med en anden indfaldsvinkel når det samme resultat. Desuden er Odense-rosenkransene blevet publiceret i Rasmussen & Nielsen 1999, og i Christensen 1999 er emnet også berørt.
 66. Cjerløw 1957 sp. 567.
 67. Trap Danmark 6 s. 187.
 68. Kieffer-Olsen 1997 s. 51ff.
 69. Se også Bisgårds artikel i dette hikuin.

70. Disse repræsentativitetsproblemer vil blive yderligere uddybet i den kommende publikation om Skælskør karmeliterkloster (Koch & Lynnerup manus).

* For hjælp med at finde frem til det arkæologiske materiale og oplysningerne om det samt for tilladelse til at omtale materialet i denne artikel takkes mus.ass. Jørgen Nielsen og mus.insp. Jakob T. Christensen, Møntergården – Odense Bys Museer; mus.insp. Stig Bergman Møller og mus.ass. Bente Springborg, Aalborg Historiske Museum; mus.insp. Hans Jørgen Madsen, Forhistorisk Museum Moesgård; læge, ph.d. Niels Lynnerup og cand.scient. Pia Bennike, Antropologisk Laboratorium; cand.mag. Lene Møllerup, Århus; mus.insp. Jesper Hjerminde og udgravningsleder Ann Bodilsen, Viborg Stiftsmuseum; mus.insp. Vivi Jensen, Museet på Koldinghus; antikvar Jakob Kieffer-Olsen, Den antikvariske Samling i Ribe; mus.insp. Lennart Madsen, Haderslev Museum; cand.mag. Poul Mikelsen, Morsland Historiske Museum.

** Der er siden manuskriptets afslutning fremkommet oplysninger om fund af rosenkranse ved udgravninger i Skt. Jørgens Hospital i Spejlsby, Ring kloster (benedictinernonner) og Ringsted klosterkirke (benedictiner). De er vistnok alle gravfundne.

Litteratur

Arentoft, Eskil: Sankt Albani Kirke. *Albani Kirke & Torv*. Red. Finn Grandt-Nielsen. Odense 1985, s. 6-60.
–: *Udgravningsberetning Gråbrødre Plads Odense 1990*. Upubliceret udgravningsberetning. Odense Bys Museer – Møntergården 1991.
–: *De spedalskes hospital. Udgravningen af Sankt Jørgensgården i Odense*. Fynske Studier 18. Odense 1999.
Bisgaard, Lars: Begravelse i gilderegi i middelalderen. *Hikuin* dette bind.
Blomqvist, Ragnar: Danmarks första dominikanerkloster. *Kulturen* 1943. 1944, s.107-149.
Christensen, Jakob Tue: *OBM 9886 Finstrup Kirkeruin, Diernæs sogn*. Upubliceret udgravningsberetning for prøvegravning i 1997. Odense Bys Museer 1997.
–: Døden skiller – om kirkegårdsskel og -skik under Skt. Knuds Plads. *Fynske Minder* 1999, s. 83-92.
Danmarks Kirker. Sorø Amt bd. I. København 1936.
Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen I-II. Udg. v. C. Nyrop. Kjøbenhavn 1895-1904.

Danmarks Riges Breve (dansk oversættelse af Dipl. Dan. = Diplomatarium Danicum). Udg. af Det Danske Sprog og Litteraturselskab. København 1938ff.

Danske Kalkmalerier 1-7. Red. Ulla Haastrup & Robert Egevang. København 1985-1992.

Danske Magazin I, VI. Kjøbenhavn 1752.

DGLM = se under *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen*.

Dipl. Dan. = *Diplomatarium Danicum* (dansk oversættelse i: DRB = Danmarks Riges Breve). Udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1938ff.

Dominikanklostret. World Wide Web, <http://www.ddss.nu/swit-elever/casv/casvny/dominikanklostret.htm>. 2000.

DRB = se under *Danmarks Riges Breve*.

Dronning Christines Hofholdningsregnskaber. Udg. William Christensen. København 1904.

Gad, Tue: *Psalter. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. XIII. 1968, sp. 583-595.

Garner, Holger N.: *Atlas over danske klostre*. København 1968.

Gjerløw, Lilli: Cistercienserordenen. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. II. 1957, sp. 565-569.

Helander, Sven: *Ave Maria. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. I. 1956, sp. 284-286.

Helgesen se under *Skrifter af Paulus Helie*.

Jansen, Henrik M.: Rosenkranse fra Svendborg Franciskanerklosterkirkegård. *Årbog 1994 for Svendborg og Omegns Museum*. 1995, s. 41-46.
–: *Rosarium. Skalk* 1996 nr. 3, s. 15-17.

Jantzen, Connie, Jakob Kieffer-Olsen & Per Kristian Madsen: De små brødres hus i Ribe. *Mark og Montre* 1994, s. 26-36.

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold 1551ff. København 1885ff.

Kieffer-Olsen, Jakob: *Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark. 8 kirkegårdsudgravninger*. Højbjerg 1993.

–: Byen, kirken og kirkestrukturen. Nogle overvejelser. *Hikuin* 24, 1997, s. 45-54.

Kilström, Bengt Ingmar, Tue Gad, Lilli Gjerløw & Magnús Már Lárusson: Katekes och katekisation. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. VIII. 1963, sp. 354-360.

Klinkhammer, Karl Joseph: Die Entstehung des Rosenkranzes und seine ursprüngliche Geistigkeit. *500 Jahre Rosenkranz. 1475 Köln 1975. Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben*. (Katalog). Erzbischöfliches Diözesan-Museum Köln. Köln 1975, s. 30-50.

Koch, Hanne Dahlerup: En klosterkirkegård udgravet i Skælskør. *Sorø Amts Museum 1916-1996*. Sorø 1996, s. 19-32.

- :Udgravningen i Algade 9. *Jul i Skælskør Kommune* 96. 1996, s. 7-11.
- :Den arkæologiske udgravning. *Ahlgade 15-17, Holbæk. En arkæologisk og historisk undersøgelse fra 1200 til nutiden*. Red. Else Asmusen. = (*Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1994-95). København 1997, s. 11-191.
- Koch, Hanne Dahlerup & Niels Lynnerup: *Skælskør Karmeliterkloster*. Manus. Under udgivelse hos Det Kgl. Nordiske Oldskriftselskab.
- Kristensen, Hans Krongaard: *The Franciscan Friary of Svendborg*. The Archaeology of Svendborg, Denmark Vol. 6. Svendborg 1994.
- Küffner, Hatto: Zur Kölner Rosenkranzbruderschaft. *500 Jahre Rosenkranz. 1475 Köln 1975. Kunst und Frömmigkeit im Spätmittelalter und ihr Weiterleben*. (Katalog). Erzbischöfliches Diözesan-Museum Köln. Köln 1975, s. 109-121.
- Kyster, Holger: Graabrødre-klostret, som Udgravningerne viser det var. *Kolding Folkeblad* 3. nov. 1940.
- Københavns Diplomatarium* IV. Udg. O. Nielsen. København 1879.
- Middelalderens danske Bønnebøger* I-V. Udg. Karl Martin Nielsen. København 1945-1982.
- Molbech, Christian (udg.): *Præsten i Odense Herr Michaels tre danske Ruumværker fra A. 1496: Om Jomfru Mariæ Rosenkrands, Om Skabelsen og Om det menneskelige Levet*. Efter den københavnske Udgave af 1516 paa ny udgivne med Oplysninger og Ordforklaringer af Christian Molbech. København 1836.
- Mårtensson, Anders W.: *St. Stefan i Lund. Ett monument ur tiden*. = (*Gamla Lund förening för bevarande av stadens minnen, Årsskrift* 62). Lund 1981.
- Peder Palladius's Visitatsbog*. Udg. C. Rosenberg. 2. udg. København 1911.
- Petersen, Henry: Knud Lavards Helgentilbedelse; Kilden og Capellet ved Haraldsted. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1885. 1885, s. 15-71.
- Poulsen, Bjørn: Fromhed og magt i senmiddelalderen: Rosenkransbroderskaberne i Slesvig og Odense. Red. Lars Bisgaard & Leif Søndergaard: *Gilder, lav og broderskaber i middelalderens Danmark*. In print.
- Rasmussen, Linda & Jørgen Nielsen: Mama Mia – Maria-dyrkelsen i senmiddelalderen. *Fynske Minder* 1999, s. 9-19.
- Rasmusson, Nils Ludvig: Engelott. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. III. 1958, sp. 631-632.
- Redin, Lars: *Lagmanshejdan. Ett gravfält som spegling av sociala strukturer i Skanör*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 4° Nr. 10. Bonn & Lund 1976.
- Riising, Anne: *Danmarks middelalderlige Prædiken*. København 1969.
- Rørdam, Holger Fr. (udg.): *Malmøbogen*. Kjøbenhavn 1868.
- Saxtorph, Niels M.: *Jeg ser på kalkmalerier*. (2. udg.) Kbh. 1970.
- Schindler, Peter: *Liturgi. En Haandbog*. København 1928.
- Skrifter af Paulus Helie* III. Udg. ved Marius Kristensen. København 1936.
- Steidl, P. D.: *Vor Frues Psalterbog*. København 1924.
- Trap Danmark* 6. Frederiksborg Amt. 5. udg. København 1953.
- Widding, Ole, Hans Bekker-Nielsen, Ådel Gjøstein Blom, Niels M. Saxtorph, Åke Nisbeth & Bernt C. Lange: Rosenkrans. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* bd. XIV. 1969, sp. 414-420.
- Winston-Allen, Anne: *Stories of the Rose. The Making of the Rosary in the Middle Ages*. The Pennsylvania State University, USA. 1997.